

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

**Кол жазма укугунда
УДК:81-11:81-34 (575.2)(043.3)**

КАРАТАЕВА СОНАЙЫМ КУБАТБЕКОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫЙ ФОНЕТИКАСЫ
(үндүүлөр системасы)**

10.02.06 – түрк тилдери

**Филология илимдеринин доктору окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: Мусаев Сыртбай Жолдошович

филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун башкы илимий кызматкери

Расмий оппоненттер: Садыков Ташполот

филология илимдеринин доктору, профессор, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын профессору

Малбаков Мырзаберген Малбакович

филология илимдеринин доктору, профессор, А.Байтурсинов атындагы Тил илими институтунун тил тарыхы жана диалектология бөлүмүнүн башчысы

Абдувалиев Ибраим

филология илимдеринин доктору, профессор, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Гуманитардык факультетинин филология бөлүмү (720044, Бишкек шаары, Жал кичи району, Тыналиев көчөсү, 30-43).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 30-ноябрында саат 14:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 30-октябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы, ф.и.д., доцент

С. З. Садыкова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүн синхрондук, эксперименталдык-фонетикалык жана структуралык-таксаномиялык өңүттөрдөн изилдөөгө алган К. Тыныстанов (1928), И. А. Батманов (1946), К. Дыйканов (1959), Т. К. Ахматов (1970; 1990), Ж. К. Сыдыков (1994), К. Т. Токтоналиев (2004; 2020), Т. Садыков (1994; 2020) жана Г. А. Эсенбаева (2015) өңдүү бир катар окумуштуулардын эмгектери белгилүү. Буга карабастан, кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы менен грамматикасы бүгүнкү күнгө чейин изилденбеген өзөктүү проблемалардын бири бойдон калууда. Албетте кыргыз тилинин тарыхынын айрым өңүттөрү, өзгөчө доорлорго бөлүштүрүү маселеси советтик кыргыз тил илиминин корифейлери - Б. М. Юнусалиев (1959) жана Б. Ө. Орузбаевалардын (1964) эмгектеринде, кыргыз адабий тилинин өнүгүшү жана калыптанышы академик С. Ж. Мусаевдин Т. С. Мусаева менен авторлош жазган (2020) монографиясында изилденген. Кыргыз тил илиминин өнүгүшүнүн соңку мезгилдеринде кыргыз лексикасын страттарга бөлүп изилдөө маселеси кайрадан колго алынып, бул багытта „Манас“ эпосунун материалында С.С.Жумалиевдин (2015) докторлук диссертациясы аткарылды. Ошондой эле кыргыз тилинин тарыхына түздөн-түз тиешеси бар байыркы, орто түрк жазма эстеликтеринин, анын ичинде чагатай жазма адабий тилинин кыргыз тилине болгон катышы Н. Усеев (2011), Р. Коңурбаева (2011), Б. Ж. Усмамбетов (2018) жана А. У. Акынбековалардын (2023) эмгектеринде изилденди.

Жогоруда аты аталган изилдөөлөр кыргыз тилинин фонетикалык системасынын өнүгүшү жана калыптанышы, анын ичинде тыбыштык системанын эволюциясындагы урунттуу учурларды чагылдырган созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу механизмдери жакын жана алыс тектеш тилдер менен карым-катышта диахрондук өңүттөн атайын изилдөөгө алына электигин көрсөттү. Сунушталып жаткан диссертацияда кыргыз тилинин фонетикалык структурасындагы негизги подсистема катары белгилүү болгон созулма үндүүлөрдүн жаралуу, өнүгүү проблемалары кыргыздардын эл катары калыптануу тарыхы менен тыгыз карым-катышта, тарыхый-лингвистикалык, ареалдык, диалектилик маалыматтар менен байланышта изилденет. Аталган проблема эмгекте кыргыз тилине жакын тектеш түрк тилдери, ошондой эле ареалдык жактан бир аймакта өнүккөн түрк тилдеринин фонетикалык фактылары менен тыгыз карым-катышта каралат. Анткени, түрк тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы, байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр маселеси түркологиядагы, өзгөчө кыргыз тил илиминдеги өтө татаал, изилдөөнү талап кылган маселелердин бири. Ошону менен катар бул эмгек кыргыз тилинин тарыхый грамматикасын түзүүгө түздөн-түз тиешелүү материалдарды аныктоого алган алгачкы

изилдөө болуп саналат. Ушунун өзү докторлук диссертациянын темасынын актуалдуу экендигин аныктайт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы байыркы жана кийинки созулма үндүүлөрдүн жаралышындагы негизги диахрондук процесстердин мыйзамченемдүүлүктөрүн, механизмдерин аныктоо. Созулма үндүүлөрдү диахрондук өнүктөн өнүгүшүн изилдөө аркылуу кыргыз тилинин тыбыштык системасынын калыптаныш тарыхын фрагментардык эмес, бүтүн бир система катары калыбына келтирүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

1) маселенин изилдениш деңгээлин аныктоо максатында созулма үндүүлөр боюнча жалпы тил илиминде, алтаистикада жана түркологиядагы эмгектерге илимий обзор жүргүзүү;

2) созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу механизмдерин толук чагылдырып берүү үчүн байыркы түрк жазма эстеликтеринен, жакын жана алыс тектештикте турган, бир ареалда өнүккөн түрк тилдеринен, ошондой эле кыргыз тилинин диалектилеринен лингвистикалык материалдарды жыйноо;

3) созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы түз жана кыйыр байланыштагы фонетикалык мыйзамдарды изилдөө аркылуу тыбыштык өзгөрүүлөрдүн себептерин жана шарттарын теориялык жактан жалпылоо;

4) түрк баба тилиндеги “дифтонгдордун монофтонгдошуу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуу” эки тараптуу процессин түрк тилдериндеги байыркы жана кийинки созулма үндүүлөрдү изилдөөнүн негизги принциптеринин бири катары алуу;

5) байыркы созулма үндүүлөрдүн рефлекстерин кыргыз тилинин обочолонгон говорлорунун жана түрк тилдеринин тилдик фактылары менен тариздөө;

6) азыркы кыргыз тилинде жана анын диалектилеринде байыркы түрк тыбыштык системасынан мурас калган фонетикалык фактыларды жана кубулуштарды аныктоо;

7) позициялык созулма үндүүлөр жана дифтонгдордун өнүгүшү аркылуу кыргыз тилинин кыпчак негизин тастыктоо;

8) кыргыз тилинин түрк тилдеринин кыргыз тобуна кирген алтай, тува, хакас, шор жана тофалар тилдери менен жакын тектештигин созулма үндүүлөрдүн өнүгүшүндөгү жалпылыктар аркылуу далилдөө;

9) монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында келип кирген этимологиялык созулма үндүүлөрдүн,

дифтонгдордун ыңгайлашуусун жана тыбыштык тизмектердин (созулмалар келип чыккан моделдер) кыргыз тилинде созулма үндүүгө трансформацияланышын талдоо;

10) созулма үндүүлөрдүн эволюциясын изилдөө аркылуу кыргыз тилинин фонетикалык структурасындагы өзгөчө белгилерди жана түрк тилдер системасында алган ордун аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгын бир катар жаңы концептуалдык ойлор түзөт:

1) түркологияда биринчи ирет созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү (/монгол, иран, араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү да) иргеп алууда мезгилдик жана мейкиндик жактан кеңири алкактын, т.а., кыргыз адабий тили жана анын диалектилеринин, анын ичинде Памир, Жерге-Тал, Заамин, Баткен, Чаткал говорлорунун фактылары, байыркы, орто түрк жазма эстеликтеринин, түрк тилдеринин кыргыз тобуна кирген алтай, тува, хакас, шор, тофалар тилдеринен, ошондой эле монгол (халха-монгол, бурят, калмак тилдери), иран (перс адабий, тажик тилдери) жана араб тилдеринен алынган лингвистикалык материалдардын камтылышы;

2) кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр подсистемасынын калыптанышындагы фонетикалык мыйзамдардын (акцентуация, аналогия, трансформация) тийгизген таасиринин жана фонетикалык өзгөрүүлөрдүн келип чыгуу шарттарынын жана себептеринин изилдениши;

3) түрк баба тилиндеги “дифтонгдордун монофтонгдошуу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуу” процессинин терең иликтениши жана түркологиядагы байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр проблемасын чечүүдө негизги критерийлердин бири катары алынышы;

4) кыргыз тилиндеги байыркы созулма үндүүлөрдүн рефлексстеринин кыргыз тилинин обочолонгон говорлорунун фактылары менен далилдениши;

5) созулма үндүүлөрдүн фонетикалык структуранын подсистемасы катары калыптанышында дифтонгдордун монофтонгдошуу процессинин негизги факторлордун бири катары каралышы;

6) түрк тилдеринин, өзгөчө кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы өзөктүү маселелердин бири – кийинки созулма үндүүлөрдүн, т.а., уңгу (/уңгу сөздөгү), морфемалардын чектешкен жериндеги, мүчөлөрдөгү, өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү, эмфазанын таасиринен, акценттик структуранын жана позициялык шарттардын өзгөрүшүнөн улам келип чыккан созулма үндүүлөрдүн системалуу изилдениши;

7) монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы этимологиялык созулма үндүүлөрдүн, дифтонгдордун кыргыз тилинин морфонологиялык структурасына ылайык ыңгайлашуусун, ошондой эле монгол, иран, араб сөздөрүндөгү тыбыштык тизмектердин (созулмалар келип чыккан моделдер) моделдеринин аныкталышы жана алардын кыргыз

тилинде созулма үндүүгө өтүү процессинин тилдик фактылар менен бекемделиши;

8) кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндөгү негизги подсистема катары эсептелген созулма үндүүлөрдүн ареалдык-географиялык, типологиялык методдорду пайдалануу менен кеңири географиялык мейкиндикте жана хронологиялык алкакта изилдениши.

Иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөдө алынган натыйжалардын кыргыз тилинин, жалпы тектеш түрк тилдеринин тарыхый грамматикасын түзүүдө өтө зарыл материал боло алгандыгы, аны лингвистиканын алкагынан алда канча кеңири кароого мүмкүндүк түзөт. Ошондуктан, диссертациянын жыйынтыктарын тарыхый-этнологиялык, этногенетикалык изилдөөлөрдө пайдаланууга болот. Тектештирме-тарыхый өнүгтөн изилденген бай факты-материалдар кыргыз тилинин калыптануу доорлорун так аныктоодо, кыргыз элинин этностук тарыхын изилдөөдө колдонууга болот деп эсептейбиз. Мындан сырткары, “Кыргыз тилинин тарыхы”, “Түрк тилдеринин тектештирме-тарыхый грамматикасы” боюнча лекциялык курстарды түзүүдө жана окутууда пайдаланууга болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кыргыз тилинде байыркы созулма үндүүлөрдүн болгондугун обочолонгон говорлордун материалдары тастыктайт, бирок тилдин өнүгүшүнүн кийинки этаптарында байыркы созулма үндүүлөр система катары сакталган эмес жана колдонулушу ареалдык жактан чектелген.

2. Түрк баба тилиндеги “дифтонгдордун монофтонгдошуу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуу” процесси түрк тилдеринде байыркы созулма үндүүлөрдүн болгондугун далилдөөчү факторлордун бири.

3. Кийинки созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы негизги механизмдер төмөнкүлөр: 1) интервокалдык үнсүздүн сыйлыгышып түшүп калышы; 2) мүчөдөгү жылчыкчыл үнсүздөрдүн спирантташуусу аркылуу вокалдашуусу; 3) акценттик структурадын өзгөрүшү; 4) эмфазанын тийгизген таасири; 4) позициялык-комбинатордук шарттардын өзгөрүшү; 5) дифтонгдордун монофтонгдошуусу; 6) өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы этимологиялык созулмалардын ыңгайлашуусу; 7) монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү тыбыштык тизмектердин (созулмалар келип чыккан моделдер) аналогия мыйзамынын негизинде трансформациясы.

4. Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн өнүгүшү тилдин тарыхый эволюциясынын азыркы этабында уланып жаткан динамикалык процесс.

5. Татаал мүчөлөрдүн курамындагы созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы түрк тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки фонеморфологиялык процесстердин продуктусу.

6. Тарыхый тыбыштык тизмектердин дифтонгдорго трансформацияланышы кыргыз тилинде кыпчакташуу процесси менен коштолгон. Түштүк Сибирдеги түрк тилдеринен өзгөчөлөнүп, кийинки дифтонгдордун монофтонгдошуусу кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы дагы бир механизм болуп калган.

7. Түрк тилдеринде дифтонгдор тилдин вокалдык системасынын четки бөлүгүнө таандык болгондуктан, жалпы системага терең интеграцияланган эмес. Ушул себептен, дифтонгдордун четки статусу дифтонгдордун өнүгүү динамикасынын кийинки багытын аныктаган негизги факторлордун бири болуп калган.

8. Монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы этимологиялык созулма үндүүлөр жана дифтонгдор кыргыз тилинин морфонологиялык структурасына ыңгайлашкан, ал эми монгол, айрыкча, иран жана араб сөздөрүндөгү тыбыштык тизмектердин (созулма үндүүлөр келип чыккан моделдер) созулма үндүүгө трансформацияланышы кыргыз тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрүнө ылайык жүргөн.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Илимдеги уланмалуулук принцибин көңүл чордонуна алуу менен байыркы жана кийинки созулма үндүүлөрдүн изилденишинин илимий-теориялык негиздерине жалпы тил илими, алтаистика, түркология жана кыргыз тил илиминин алкагында илимий обзор жүргүзүлүшү; түркологияда биринчи ирет созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү иргеп алууда мезгилдик жана мейкиндик жактан кенен алкактын камтылышы; иргелген факты-материалдардын негизинде созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу механизмдеринин аныкталышы; тарыхый фонетикадагы “дифтонгдордун монофтонгдошуу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуу” процессинин негизинде түрк баба тилинде созулмалардын болгондугунун далилдениши; о.э. изилдөөдөн алынган жыйынтыктар жана коргоого коюлган теориялык жоболор изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги жыйынтыктары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана “Мурас” фонду тарабынан уюштурулган “Кыргыз жана Карахандар каганаттары: Көөнөрбөс издер” III эл аралык конгрессинде (18-21-сентябрь, 2014-ж.), аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети уюштурган “XI Орозбаев окуулары» аттуу эл аралык илимий-методикалык жыйында (28-29-апрель, 2017-ж.), Х. А. Ясави атындагы Эл аралык Казак-Түрк университетинде өткөн IX Эл аралык түркология конгрессинде (20-октябрь, 2021-ж.), А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинде (11-февраль, 2021-ж.), К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинде (9-сентябрь, 2021-ж.) жана И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде (10-октябрь, 2019-ж.) өткөн

илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп, талкууланган. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 20 илимий макалада чагылдырылды: анын ичинде Scopus системасындагы журналда – 1, РИНЦ системасындагы журналда - 3 (Орусия), КРдин РИНЦ системасында индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 14 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Эмгек киришүү, беш бап, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү - 360 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, максат-милдеттери көрсөтүлүп, алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, иштин түзүлүшү жана көлөмү тууралуу маалыматтар берилди.

“Маселени изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталган **биринчи бап** беш бөлүмдөн турат. Бул бапта созулма үндүүлөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери, т.а., түрк тилдериндеги байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр, алардын келип чыгышы жөнүндөгү теориялык ойдун өнүгүшү жөнүндө сөз болуп, мындай сегменттик бирдиктердин изилдениш маселесине алтаистика, түркология жана кыргыз тил илиминин алкагында илимий обзор жүргүзүлдү.

1.1. Созулма үндүүлөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери. Кыргыз тилинин фонетикалык системасын тарыхый өңүттөн изилдөө байыркы кыргыз тобуна кирген түрк тилдеринин тыбыштык системасынын өнүгүшүн иликтөөдө илимий чоң кызыгууну жаратат. Анткени азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы байыркы кыргыз тилиндеги формалардын өнүгүп-өзгөрүүсүнүн натыйжасы экендигин вокалдык системанын подсистемасы катары белгилүү болгон созулма үндүүлөрдүн эволюциясынан айкын көрө алабыз. Кыргыз тилинин калыптанышынын узак тарыхында созулмалар кыска үндүүлөрдөн айырмаланып, өнүгүүнүн өзгөчө татаал жолун басып өткөн.

Түркологияда созулма үндүүлөр келип чыгыш хронологиясы же этимологиясы боюнча байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр деп экиге бөлүнүп каралат. Ал эми байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр жөнүндөгү теориялык ойдун жаралышы жана өнүгүшү Отто Бётлингкдин ысымы менен байланышта. Түркологдун якут жана Нижгар татарларынын

(мишар татарлары – авт.) тилдеринде кездешкен созулмаларды салыштыруулары түрк тилдеринде генезиси боюнча бири-биринен өзгөчөлөнгөн созулма үндүүлөр бар экендиги жөнүндөгү теориялык концепциянын жаралышына түрткү берген.

Байыркы созулма үндүүлөргө бүгүнкү күндө кайсы бир тыбыштык тизмектердин трансформациясынан келип чыкканын түшүндүрүүгө мүмкүн болбогон, көбүнчө бир уңгулуу сөздөрдөгү созулмаларды киргизишет [СИГТЯ, 1984:23-24]. Мындай созулма үндүүлөр байыркы түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда, татар тилинин мишар, түрк тилинин түштүк-батыш анадолу, алтай тилинин куманды диалектилеринде, тофалар тилинде сакталган. Биздин байкоолор боюнча, анын рудименттерин кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинен кездештирүүгө болот.

Ал эми кийинки созулма үндүүлөр түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, хакас, тува, шор, тофалар жана гагауз тилдеринде фонемалык статуска ээ. Мындан сырткары В. В. Радлов уйгур тилинин таранчы диалектисинде, Э.Севортян түрк (Түркия түркчөсү), азербайжан жана өзбек тилдеринде араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү этимологиялык созулма үндүүлөр көбүнчө улуу муундун өкүлдөрүнүн кебинде сакталарын белгилешкен [Трофимов, 1991:89; Севортян, 1955:13-43].

Түркологияда созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы боюнча теориялык ойдун өнүгүшүндө негизги механизмдер катары төмөнкү ыкмалар көрсөтүлгөн: 1) интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан созулма үндүүлөрдүн өнүгүшү; 2) акцентуация (сөздүк басым); 3) сандык метатеза; 4) тыбыштардын сапаттык өз ара таасир этүүсү; 5) фонеморфологиялык мутация.

Албетте созулма үндүүлөрдүн келип чыгышын мындайча чечмелөө өз учурунда түркологияда алдыга жасалган кадамдардан болгон. Бирок бул механизмдер созулма үндүүлөрдүн пайда болушунун бардык учурларын түшүндүрүп бере албайт.

1.2. Созулма үндүүлөрдүн алтаистикада изилдениши. О. Бётлингкдин „О языке якутов“ (1851) аттуу эмгегинин жарык көрүшү алтаисттердин арасында чоң кызыгууну жаратып, түрк тилдериндеги созулмалардын алтаистиканын деңгээлинде изилдене башташына түрткү берген. Белгилүү алтаисттер М. Кастрен (1857), К. Фой (1900), В. Грөнбек (1902), Х. Педерсен (1903), З. Гомбоц (1912), Ю. Немет (1914), М. Рясянен (1937), Л. Лигети (1942), К. Менгес (1959) жана А. фон Габендин (1974) эмгектеринде түрк тилдериндеги созулма үндүүлөр негизинен синхрондук өңүттөн каралган. Алар мындай сегменттик бирдиктердин келип чыгышын түрк тилдеринин акценттик структурасынын өзгөрүшү менен түшүндүрүшкөн.

Монгол тилдериндеги созулма үндүүлөр Г. Й. Рамстедт (1908), Б. Я. Владимирцов (1929), Г. Д. Санжеев (1953), Б. Х. Тодаева (1951), Н. Поппе (1955), Д. А. Павлов (1974), В. И. Рассадин (1982), В. М. Надеяев (1987), П. Ц. Биткеев (1985; 2012) жана А. А. Дарбееванын (1996) эмгектеринде каралган. Монгол таанууда созулма үндүүлөрдү изилдөө илимий-теориялык негизде жүргүзүлгөн, т.а., созулмалардын жасалуу жолдору жана функцияланышындагы мыйзамченемдүүлүктөр, алардын келип чыгышындагы тыбыштык моделдер аныкталып, ар тараптан изилденген.

1.3. Созулма үндүүлөрдүн түркологияда изилдениши. Түркологияда созулма үндүүлөр тууралуу алгачкы маалыматты О. Бётлингкдин „О языке якутов“ (1851) эмгегинен кездештиребиз. Ал якут тилинде созулма үндүүлөр сөздүн бардык позициясында кезигерин, өзгөчө бир муундуу сөздөрдө аяккы үндүү созулуп айтыларын белгилеп, аргумент катары хаа „карман“, саа „ружье“, бии „лезвие ножи“, түү „шерсть“ ж.б.у.с. мисалдарды келтирген. О. Бётлингк якут тилиндеги созулма үндүүлөр көпчүлүк учурда Нижгар татарларынын тилиндеги созулмаларга, кээде кыска үндүүлөргө дал келерин, тескерисинче, якут тилиндеги кыска үндүүлөр Нижгар татарларында созулма үндүү менен келерин көрсөтөт: *як.* аат „имя“ – *ниж. тат.* аат, *як.* кыыс „девушка“ – *ниж. тат.* кэз; *як.* бисик „колыбель“ – *ниж. тат.* биишик ж.б. [Филиппов, 2022:41]. О. Бётлингкдин бул салыштыруулары түркологияда **„байыркы жана кийинки созулма үндүүлөр“** жөнүндөгү теориялык концепциянын жаралышына негиз болгон.

Созулма үндүүлөрдүн келип чыгыш маселесине биринчилерден болуп түркологиянын негиздөөчүлөрүнүн бири В. В. Радлов кайрылган. Ал азыркы түрк тилдериндеги созулма үндүүлөр үндүү менен үнсүздүн механикалык биригүүсүнөн, кээде баштапкы кыска үндүүнүн созулуп айтылышынан келип чыккан деген көз карашын сунуштап, созулмалардын жасалышынын үч ыкмасын көрсөткөн [Radloff, 1882].

Түрк тилдериндеги созулма үндүүлөр тууралуу жалпы маалыматтарды алтай (ойрот) [Дыренкова, 1940], шор [Дыренкова, 1941], балкар [Филоненко, 1940], якут [Харитонов, 1947], гагауз [Покровская, 1964], тофалар [Рассадин, 1971], тува [Исхаков, Пальмбах, 1961] жана хакас [Баскаков, 1975] тилдери боюнча жазылган нормативдик грамматикалардан кездештиребиз. Бул эмгектерде тигил же бул түрк тилиндеги созулма үндүүлөрдүн фонемалык статусу, уңгу жана мүчөдөгү созулмалар жана алардын келип чыгуу жолдору айрым учурларда тектештирме өңүттөн изилденген.

1955-жылы түрк тилдеринин фонетикасына арналган „Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков: «Фонетика» аттуу көлөмдүү эмгек жарык көрөт. Изилдөөлөр жыйнагында Н. К. Дмитриев, Э. Севортян,

Ф. Г. Исхаков жана А. А. Пальмбах өңдүү түркологдордун созулма үндүүлөр проблемасына арналган көлөмдүү макалалары бар.

«Фонетические структуры в сибирских языках» (1986) жана «Исследования звуковых систем языков Сибири» (1987) деген жыйнактарда артикуляциялык-акустикалык базанын (ААБ) типологиясына, тилдин тыбыштык түзүлүшүн сыпаттоо принциптерине, алтай, якут жана түркмөн тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө, фонемалык статусуна жана сандык мүнөздөмөсүнө арналган В. М. Надеяев, И. Г. Торсуева, Е. И. Убрятова, И. Я. Селютина, С. Куренов, М. Ч. Чумакаевдердин изилдөөлөрү жарык көрөт. Бул макалаларда созулмалар акустикалык-артикуляциялык аспектилерден изилденген.

2000-ж. кийин Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги созулмаларды изилдөө маселеси кайрадан колго алына баштайт. Ушул жылдары түрк жана монгол тилдери боюнча адис В. М. Надеяев негиздеген Сибирь фонологиялык мектебинин өкүлү И. Я. Селютинанын окуучулары А. А. Шалданова (2003), С. Б. Сарбашева (2004), И. Д. Дамбыра (2005) жана Г.А.Эсенбаеванын (2008) эксперименттик фонетика багытында аткарылган кандидаттык диссертациялары корголот. Бул эмгектерде алтай, тува тилдеринин диалектилери жана кыргыз тилинин үндүүлөр системасы компьютердик программанын негизинде изилденген. Үндүүлөрдүн артикулятордук мүнөздөмөсү менен катар сандык оппозициясы сыпатталып, байыркы жана кийинки созулмалар тууралуу жалпы маалыматтар камтылган, ошондой эле позициялык созулмаларга байыркы созулма үндүүлөрдүн рудименти катары өзгөчө көңүл бурулган.

1.4. Созулма үндүүлөрдүн кыргыз тил илиминде изилдениши.

Кыргыз тилинин фонетикалык системасын изилдөө иштери өткөн кылымдын 20-жылдарынан колго алына баштайт. Бул багытта К. Тыныстанов (1928), К. Бакеев, Ү. Бактыбеков (1939), Ү. Асылбеков (1940), И. Батманов (1946), К. Дыйканов (1959), Б. М. Юнусалиев (1965), С. Кудайбергенов (1980), Ш. Жапаров, Т. Сыдыковалардын (2014) окуу китептери жарык көрүп, сыпаттама фонетиканын түрдүү маселелери Т. К. Ахматов (1970), Ж. К. Сыдыков (1990), А. Орусбаев (1990), Т. Садыков (1992; 2006; 2015), К. Токтоналиев (2004) өңдүү окумуштуулардын эмгектеринде изилденген.

К. Дыйкановдун „Кыргыз тилиндеги үндүүлөр“ жана „Кыргыз адабий тилинин грамматикасы“ окуу китебиндеги С. Кудайбергеновдун макаласында кыргыз тилиндеги кийинки созулмалардын келип чыгышынын айрым өңүттөрү каралган [Дыйканов, 1959:50-63; Кудайбергенов, 1980: 18-37].

Ошентип, кыргыз тил илиминде созулма үндүүлөрдүн өнүгүшү жана калыптаныш маселелери атайын изилдөөгө алына элек, кыргыз тилинин тарыхын доорлорго жиктөөдө фонетикалык белги катары, окуу китептеринде

жана эксперименттик фонетика багытында аткарылган эмгектерде фонетикалык системанын подсистемасы катары гана изилденген.

1.5. Түрк тилдериндеги дифтонгдорду изилдөөнүн айрым маселелери. Дифтонгдор фонетикалык жактан созулуп айтылган, ал эми сапаты жактан тең мааниде болбогон эки элементтен түзүлгөн татаал бүтүндүк. Лингвистикалык адабияттарда мындай бирдиктер өзгөрүлмөлүү дифтонгдор деп аталып, «ядро» (муун түзүүчү) жана «глайд» (муун түзбөөчү) деп аталган эки элементтен турат. «Ядро» так артикуляцияланып, муун түзүүчү функцияны аткарат, ал эми муун түзбөгөн экинчи элементи жарым үндүүдөн түзүлөт. Өзгөрүлмөлүү дифтонгдор муун түзүүчү жана түзбөөчү элементтин орун тартибине карай басандама жана көтөрүңкү дифтонгдор болуп экиге бөлүнөт.

Түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүн изилдеген окумуштуулар кыпчак жана огуз тобундагы түрк тилдерине, якут тилине, Түштүк Сибирдеги айрым тилдерге өзгөрүлмөлүү дифтонгдор мүнөздүү экенин белгилешип, дифтонгдордун тарыхый өнүгүшүнө, типтерине токтолушкан. Бул маселелер В. В. Радлов (1882), Н. К. Дмитриев (1948), М. Рясянен (1955), Н. А. Баскаков (1952), Дж. Киекбаев (1958), Ш. Акбаев (1963), К. М. Мусаев (1964), Л.Покровская (1964), В. И. Рассадин (1971), Н. З. Гаджиева (1975), Л.Т.Махмутова (1978), Б. Серебренников, Н. Гаджиева (1986), К. И. Самедова (2000), С. Б. Сарбашева (2004), Г. Г. Филиппов (2022) өндүү түркологдордун эмгектеринде изилденген. Ал эми кыргыз тил илиминде диалектилик өзгөчөлүк катары Ж. Мукамбаев (1953), Э. Абдулдаев (1956; 1962), Г.Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыков (1958), Б. М. Юнусалиев (1966), Ж.Жумалиев (1983) жана Ж. К. Сыдыковдордун (1990) изилдөөлөрүндө каралган.

Экинчи бап “Изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары” деп аталат. Сөз болуп жаткан бапта изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы, изилдөө методдору жана лингвистикалык материалдар тууралуу маалыматтар камтылды.

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, методологиялык базасы жана методдору. Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдеринин, өзгөчө кыргыз тилинин фонетикалык системасындагы созулма үндүүлөр.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы өзөктүү проблема катары созулма үндүүлөрдүн жаралышындагы негизги лингвистикалык диахрондук фонетикалык процесстер, механизмдер жана алардын табияты.

Диссертациялык иштин методологиялык базасы жана методдору. Иште бир катар жалпы методдор, ыкмалар, принциптер, талдоо процедуралары пайдаланылды. Атап айтканда, сыпаттама, жалпылоо, интерпретациялоо, моделдештирүү, аналогия, трансформация, анализ жана

синтез, индукция, дедукция, структуралык, этимологиялык метод өндүү бир катар универсалдуу методдор колдонулду. Мындан сырткары ареалдык лингвистика, этнолингвистикалык методдор, функционалдык методиканын алкагында колдонулуучу дистрибутивдик, семантикалык анализ жүргүзүү атайын методдору да пайдаланылды. Ошону менен бирге изилдөөдө тектештирме-тарыхый метод жана анын алкагында колдонулуучу башкы принциптер: салыштырылып жаткан тилдердин тыбыштык системаларындагы шайкештиктер менен аномалиялардагы мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоо; баштапкы архетиптер менен архиформаларды моделдештирүү; тилдердин баштапкы жана өткөөл этаптарындагы сөздөрдүн тыбыштык бөтөнчөлүктөрүн реконструкциялоо; тилдик, анын ичинде фонетикалык кубулуштардын хронологиялык жана мейкиндик локалдаштыруу принциптеринин колдонулгандыгын белгилөөгө болот.

2.2. Изилдөөнүн теориялык жана иллюстрациялык материалдары.

Кеп агымындагы фонетикалык кубулуштардын эсебинен келип чыккан созулма үндүүлөргө байланыштуу теориялык материалдар катары В.В. Радлов (1882), Б. Я. Владимирцов (1929), Г. И. Рамстедт (1908), Г. Д. Санжеев (1953), Ц. Д. Номинханов (1955; 2000), Н. П. Дыренкова (1940), (1941), Н. К. Дмитриев (1955), Б. М. Юнусалиев (1959; 1965; 1966), Ф. Г. Исхаков (1955), А.А.Пальмбах (1955), Г. А. Баринова (1971), Н. Д. Дьячковский (1977), Н.Н.Убушаев (1979), С. Кудайбергенов (1980), Е. И. Убрятова (1987), Н.А.Баскаков (1988), А. А. Дарбеева (1996), И. Я. Селютина (2000), А.А.Шалданова (2003), О. М. Саая (2005), И. Д. Дамбыра (2005), Г.А.Эсенбаева (2008), П. Ц. Биткеев (2012) өндүү окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү өзөктүү, концептуалдуу көз караштар, теориялык негиздер изилденип, андан алынган натыйжаларга таянуу менен, кыргыз тилиндеги созулмалардын келип чыгуусуна байланыштуу маселелер каралды.

Байыркы дифтонгдордун монофтонгдошуусу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуусу менен байланышкан маселелердин каралышында М. Рясянен (1955), Э. Прокош (1954), В. М. Жирмунский (1965), А. М. Щербак (1970), Б.М. Юнусалиев (1966; 1971), Б. Серебренников, Н. З. Гаджиева (1984; 1986), О. А. Мудрак (1993; 2018) өндүү изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде камтылган жалпы маалыматтар теориялык материалдар катары алынган.

Лингвистикалык материалдарды иргеп алууда жана аларга структуралык, этимологиялык талдоо жүргүзүүдө түркологиядагы жана алтаистикадагы ар кандай мазмундагы 62 фундаменталдык, лингвистикалык сөздүктөр колдонулду. Конкреттүү тыянак-корутундуларды чыгарууда **иллюстрациялык материал** катары иргелип алынган байыркы созулма үндүүлөр катышкан 27 сөз, кийинки созулма үндүүлөр келип чыккан тыбыштык тизмектер катышкан 97 сөз, байыркы тыбыштык тизмектерден

келип чыккан дифтонг, трифтонг жана тетрафтонгдорду изилдөөдө 174 сөз, уңгу (/уңгу сөздөгү) жана сөздүн морфологиялык структурасынын өзгөрүшүнөн келип чыккан созулма үндүүлөрдү изилдөөдө 272 сөз, позициялык созулмалар катышкан 54 сөз, эмфазалык созулма үндүү катышкан 33 сөз, өздөштүрүлгөн сөздөргө келгенде, түрк-монгол тилдерине орток 17 сөз, эки тилден бири-бирине оошкон 76 сөз, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн 78 сөз, араб тилинен өздөштүрүлгөн 94 сөз структура-семантикалык жана этимологиялык өңүттөн талданды.

2.3. Созулма үндүүлөрдүн келип чыгышына түз жана кыйыр байланыштагы фонетикалык кубулуштар (мыйзамдар). Тарыхый фонетикада салыштырылып жаткан тилдерде тарыхый уланмалуулук аныкталса, анда тектеш тилдердеги орток уңгулар менен мүчөлөрдөгү тыбыштык шайкештиктер фонетикалык мыйзам катары таанылат. Фонетикалык мыйзамдар фонетикалык өнүгүүгө түрткү берген жана аны шарттаган конкреттүү учурларды аныктоого жардам берип, фонетикалык структуранын өнүгүшүндөгү мыйзамченемдүүлүктөрдү, тыбыштардын ортосундагы байланыштарды жана алардын трансформациясын ачып берет. Өз кезегинде фонетикалык өнүгүүнүн мыйзамченемдүүлүктөрүн ачып берүүдө тыбыштык өзгөрүүлөргө байкоо жүргүзүү менен гана чектелбестен, фонетикалык өнүгүүгө түрткү берген жана аны шарттаган конкреттүү учурларды аныктап чыгуу зарыл.

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр подсистемасынын өнүгүшүнө жана калыптанышына төмөнкүдөй фонетикалык кубулуштар таасирин тийгизген: 1) айтуу аракетин үнөмдөө принциби, 2) бошондоо принциби, 3) биригүү принциби, 4) түшүп калуу принциби. Ар бир фонетикалык өзгөрүү физикалык, психологиялык жана социалдык жактан шартталган көп кырдуу кубулуш.

«Кыргыз тилиндеги байыркы созулма үндүүлөр жана дифтонгдор» аттуу үчүнчү бапта кыргыз тилиндеги байыркы созулмалар жана алардын рефлекстери, дифтонгдордун фонологиялык статусу, байыркы созулма үндүүлөрдүн дифтонгдошуусу, байыркы дифтонгдордун монофтонгдошуусу, байыркы тыбыштык тизмектерден дифтонг, трифтонг, айрым учурда тетрафтонгдордун келип чыгуу жолдору изилденди.

3.1. Байыркы созулма үндүүлөрдүн кыргыз тилиндеги рефлекстери. Байыркы созулма үндүүлөрдүн рудименттерин байыркы түрк жазма эстеликтеринен, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринен, өзбек тилинин Кара-Булак, икан, хорезм говорлорунан, татар тилинин мишар, түрк тилинин түштүк-батыш анадолу, алтай тилинин куманды диалектилеринен, тофалар жана халаж тилдеринен кездештирүүгө болот. Фонемалык касиетке ээ, негизинен, түрк тилдерине орток, бир муундан турган сөздөрдүн курамында келет.

Таблица 3.1. – Байыркы созулма үндүүлөр жана алардын азыркы түрк тилдериндеги рефлекстери

№	Түп форма	Түркмөн тили	Якут тили	Башка түрк тилдери	Кыргыз тилинин говорлору
1	*a:č	a:ч	a:с	гаг. а:ч	нам. аач
2	*a:r- «чарчоо»	a:p-	ыр-	түрк.диал. a:p-	нам., жерг., ноок. аары-
3	*ră:š «беш»	бә:ш	биес	нижгар. би:ш, түрк. диал., өзб.диал. бе:ш	батк. бээш
4	*q1: «кык»	кыҕ	ки:	түрк. кы:; халаж. кы:х	суз. кыык
5	*u:s	у:з	у:с	-	жерг. ууз, нам. уууз

Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин Памир, Жерге-Тал, Баткен, ошондой эле түштүк-чыгыш диалектисинин айрым говорлорунан байыркы созулма үндүүлөрдүн рудименттерин кездештирүүгө болот. Бирок байыркы созулма үндүүлөрдүн кездешүүсү башка түрк тилдериндей эле туруктуу мүнөзгө ээ эмес. Биздин байкоолор боюнча, байыркы созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн 27 учуру катталды:

Түп форма *a:č „ач“; бай.т. اچ a:č, اچتی a:čtı „ачты, ачка болду“ [МК I 194_{акад.}], макалда мындай: اچ نا ييماس ئۇق نا ييماس a:č nă jemäs, toq nă tāmäs – Ач не жебейт, ток не дебейт [Толубаев, Каратаева 2010:8]; кыпчак жазма эстеликтеринде ач [KTS 1]; кырг. диал. (нам.) аач „курсагы жүдө аач болду“ [КТДС 70]; түркм. а:ч; як. а:с; гаг., уйг.диал. а:ч; уйг.диал. а:ж; тоф. айш; кырг., алт., тат., ктат., уйг. ач; каз., ног., тув. аш [ЭСТЯ, 1974:208]. „аач“ сөзүнүн бир учурда Махмуд Кашгаринин „Сөздүгүндө“, түркмөн, якут, гагауз тилдеринде, кыргыз жана уйгур тилдеринин диалектилеринде созулма үндүү менен келиши анын байыркы созулма экендигинин далили болуп саналат.

Түп форма *ră:š «беш»; М. Ряснендин реконструкциясы боюнча *bă:š [Räsänen, 1969:8]; бай.т. beš [ДТС 96]; кыпчак жазма эстеликтеринде beš~beyš фонетикалык варианттарында кездешет [KTS 28; 29]; кырг.диал. (батк.) бээш „бээш жовлук сатып алдык“ [КТДС 332]; түркм., тур.диал., өзб.диал. бә:ш; тоф. пә:ш~бейш; як. биес; кырг., өзб., гаг., ктат., алт., тув. беш; каз., ккал., ног. бес [ЭСТЯ, 1978:126]. Кыпчак жазма эстеликтеринде, тофалар, якут тилдеринде дифтонг, түркмөн, кыргыз, өзбек, түрк тилдеринин диалектилеринде созулма үндүү менен келиши түп формадагы байыркы созулманы калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет.

3.2. Дифтонгдор жана алардын фонологиялык статусу. Үндүүлөрдүн фонологиялык системасында дифтонгдордун фонемалык

статусу толук тактала элек. Дифтонгдор тыбыштардын айкашынан турары талаш жаратпаганы менен, аларды моно- же бифонемалуу катары таануу чечиле элек маселелердин бири. Бул проблема боюнча жалпы фонетикада эки түрдүү көз караш калыптанган. Биринчи топтогу окумуштуулар - структурализмдин копенгаген мектебинен Х. Ульдалл (1939), Америка дескриптивдик лингвистикасынын өкүлдөрү Дж. Трейгер, Б. Блок (1941) дифтонгдордун курамындагы үндүүлөрдүн өз алдынчалыгын таанышып, герман тилдериндеги дифтонгдордун бифонемалуу табиятын субституция методу аркылуу аныкташкан [Байкова, 2020:13]. Дифтонгдорду монофонема катары эсептеген И. Вахек (1933), Б. Трнка (1935), Н. С. Трубецкой (1980), Т. С. Глушак (1966), Л. Забулене (1975), Л. Р. Зиндер (1997) өңдүү окумуштуулар түрдүү фонетикалык шарттардан көз карандысыз дифтонгдордун компоненттеринин муундарга бөлүнбөшүн негизги белги катары алышат. Ошентип дифтонгдорго фонологиялык жана фонетикалык жактан төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот: 1) дифтонгдор бир муундун чегиндеги эки үндүүнүн же үндүү менен жарым үндүүнүн айкашынан түзүлүп, монофтонгдордон артикуляция процессинде тыбышты жасоо органдарынын жылмышып кетүүсү менен өзгөчөлөнөт; 2) дифтонгдор моносиллабикалык жактан алганда тыбыштардын бир бүтүндүгүнөн турат, б.а., анын компоненттеринин ортосунан муундун же морфеманын чеги өтпөйт; 3) сүйлөө органдарынын дифтонгдун экинчи элементин жасоо үчүн камдануусу адаттагыдай күч менен башталбайт; 4) фонологиялык жактан дифтонгдор монофонема, ал эми фонетикалык акустикалык жактан туруктуу (туруктуу дифтонгдор) жана үндүн созулушу, сапаты боюнча тең салмактуулук сакталбаган (өзгөрүлмөлүү дифтонгдор) элементтердин тизмегине турган, бирок бир бүтүндүктү түзгөн татаал үндүү; 5) артикуляциялык жактан алганда дифтонгдордун созулмалуулугу кыска монофтонгдордон жогору, бирок созулма үндүүлөрдүн орточо созулмалуулугунан ашпайт.

3.2.1. Байыркы дифтонгдор жана алардын монофтонгдошуусу.

Белгилүү алтаист О. Мудрак түрк баба тилинде дифтонгдор биринчи муунда кезигерин белгилеп, алардын келип чыгышын жана сакталышын басым менен байланышта караган. Өз учурунда Х. Педерсен, Ф. Корш, Г. Ракет, Б. Я. Владимирцов өңдүү окумуштуулар да түрк баба тилинде музыкалык басым биринчи муунга түшкөнүн жана анын орду туруктуу болгонун белгилешкен эле. О. Мудрак алтаистикадагы бул жобону азыркы түрк тилдериндеги көп муундуу сөздөрдөгү аяккы муундагы күчтүк басымдан сырткары биринчи муунга туура келген мелодикалык же кошумча басым менен далилдөөгө болорун, мындан сырткары түрк баба тилинде дифтонгдордун болгонун венгр тилинин материалдары да далилдерин, алар кадимки кыска үндүүлөр сыяктуу дал келүүнүн регулярдуу катарын түзө аларын белгилейт [Мудрак, 1993:107].

Ал эмгегинде түрк баба тилине мүнөздүү **ja, *je, *jo, *jō, *ju, *ji* көтөрүңкү дифтонгдорун калыбына келтирген. Төмөндө алардын айрымдарына токтолобуз:

*ja: түрк баба тилиндеги **ja* чуваш тилинде үнсүздөн кийин тишчилдердин тарыхый таңдайлашуусу жана дирилдеме үнсүздүн *j*- өтүшү менен -о- берсе [**q(ː)ja* > *jo*-], эринчилдерден кийин тил алды -*ü*- берген. Мисалы: чув. *jog* „снег“, түркм. *qār*, як. *xār*, тув. хаг, уйг. *qar* < түрк баба тилинде **qːjār* (~ монг. **kirahu* „иней“, халх. *хагū*, бур. *хигū*).

*ju, *ji дифтонгдорунун издерин үнсүздөрдүн таңдайлашуусунан байкоого болот. Мисалы: чув. *jıŋr*- «звать, кричать», МК *qıqır*-, тоф. *qihir*-, як. *kiŋr*-, хак. *xıŋr*, алт. *kijgir*- < түпкү түрк тилинде **qijːqır*- ж.б. [Мудрак, 1993:110-114].

Түрк тилдеринин өнүгүшүнүн байыркы түрк доорунда да дифтонгдор болгон. М. Рясянен, Б. Серебренников жана Н. Гаджиева өңдүү бир катар окумуштуулар байыркы түрк тилинде муун түзгөн элементи созулма же кыска үндүүдөн, экинчи элементи *j(i)* жарым үндүүсүнөн турган дифтонгдордун болгонун, бирок сейрек кездешкенин эскертишет [Рясянен, 1955:66; Серебренников, Гаджиева, 1986: 24]. Байыркы түрк тилинде -*j(i)* жарым үндүүсү менен келген *aj, ej, oj, uj, üj, ij, iĵ* басаңдама дифтонгдору азыркы түрк тилдерине да мүнөздүү, бирок муун түзүүчү элементи тигил же бул конкреттүү түрк тилиндеги үндүүлөрдүн өнүгүүсүнө карай өзгөргөн.

aj: бай.т. *aj* «луна», кырг., алт., хак., тоф., кум., аз., каз., ккалп. *aj*; тат., баш. *aːj*. А. Щербактын реконструкциясы боюнча түрк баба тилиндеги формасы: **āj* «луна, месяц» [Щербак, 1970:194].

öj: бай. т. *köj*- «гореть», кырг., алт., каз., ккал., ног., уйг., лоб. *köj*-; бай. уйг., уйг.диал., чаг., лоб., хак. *köj*-; өзб. *kuj*-; түрк. *göj*-; кум. *güj*-; як. *kōj*- уйг.диал. *kō*. А. Щербактын маалыматына таянсак, түрк баба тилиндеги формасы созулма менен келген: *kōj*- «гореть». Бул формасы якут тилине мүнөздүү: *kōj*-.

iĵ: бай.т. *qij*- «срезать, резать (наискось, косо)», кырг., алт., каз., ног., ккал., тат., баш., кум., түрк., гаг. *qij*-, кум. диал. *kij*-, хак. *hij*-, чув. *hāj* [ЭСТЯ 1997:203]. А. М. Щербактын реконструкциясы боюнча түрк баба тилинде созулма менен келген: **qij*- «делать что-либо по краю; срезать наискось» [Щербак, 1970:194].

Биздин пикирибизче, муун түзгөн элементи созулма же кыска үндүүдөн, экинчи элементи *j(i)* жарым үндүүсүнөн турган татаал бирдиктерди дифтонг деп айтууга толук илимий негиз бар. Анткени мындай дифтонгдор айрым түрк тилдеринде созулма үндүүгө өтүшүн таяныч аргумент катары караса болот.

Соңку мезгилдерде байыркы түрк тилинде дифтонгдордун болгондугун графика аркылуу далилдөөгө жасалган аракеттер байкалууда. Айталы, өзбек

түркологу Э. Умаров Күл Тегин жана Тонүкүккө арналган эстеликтерде 8 үндүүдөн башка 6 дифтонгдун кездешерин көрсөтөт: 1) уў - **1 4 4 4** (Тон₄₈) куўмус «серебро»: **4** - ку, **4** - ў, **4** - му, **1** -с; 2) уў: (созулма менен келет): **4 4** (Тон₄₆) куўн «день»: **4** - ку, **4** - ў, **4** - ўн; 3) ў:у - **4 4 4** (КТб₇) кў:унг «рабыня», «служанка»: **4** - кў, ў - **4**, **4** - унг; 4) ўу - **3 3 4** (КТб₁₂) кўуйи: «овца»: **4** - кў, **3** - у, **3** - йи; 5) ўу: - **1 3 4** (КТб₂) кўу:п «много»: **4** - ку, **3** - у, **1** - ўп; 6) у:ў: **1 3 4** (КТб₂) ку:ўп „много“: **4** - ку, **3** - у, **1** - ўп [Умаров, 2015:57-59]. Байыркы түрк жазуусунун морфонологиялык принципке негизделгенин эске алсак, Э. Умаровдун божомолдоосунда чындыктын үлүшү бар деп айтууга негиз бар.

Байыркы түрк тилдериндеги дифтонгдор азыркы түрк тилдериндеги дифтонгдордой эле тилдин вокалдык системасынын четки бөлүгүнө таандык болгон. Жылмышуу белгисине карай дифтонгдор монофтонгдорго карама-каршы коюлган жана байыркы түрк тилинде көп болгон эмес.

3.2.3. Байыркы созулма үндүүлөрдүн дифтонгдошуусу. Байыркы созулма үндүүлөрдүн дифтонгдошуусу түрк тилдеринин баарында бирдей жүргөн эмес. Айрым түрк тилдеринде түз эле кыска үндүүгө өтсө, кээ бир түрк тилдеринде дифтонг аркылуу кыска үндүүгө өткөн. Түпкү түрк тилиндеги ā, ă, ō, ȫ якут тилиндеги iĕ, uo, ŷö дифтонгдоруна, тофалар тилинде ai, ĕi, ōi, ŷi дифтонгдоруна, ŷ созулмасы түркмөн тилинде ŷi дифтонгуна туура келет [Щербак, 1970:143].

Байыркы түрк тилдериндеги дифтонгдошууга кабылган өзгөчө кууш созулма монофтонгдор азыркы түрк тилдеринде жана алардын айрым диалектилеринде кайрадан созулмага өткөн. Муну өз учурунда академик Б.М.Юнусалиев азыркы кыргыз тилинде жандуу кубулуш экендигин белгилеген. Ал мынтип жазат: “и+й+и же ы+й+ы тыбыштык тизмектери менен катар созулма [ии] тыбышынын айтылышын түндүк жана түштүк говорлордон четтен угууга болот: мисалы, ийин ∞ иин (чычкандын иини), ийил ∞ иил (тал иилет); кийин ∞ киин (киинип ал); жийирма ∞ жиирма [Юнусалиев, 2013:162].

*ă: > ej; ***ȫ:** > je - түп форма (*праформа*) *bȫ:š ~ рȫ:š “пять”, *бай.т.* beš [ДТС 97], *кырг.диал.*, *түркм.*, *өзб.диал.* be:š [КТДС 233]; *тоф.* bejš; *як.* bies; *кырг. ад.т.*, *өзб.*, *уйг.*, *алт.*, *аз.*, *ктат.* beš ж.б. [ЭСТЯ, 1976:126]. Тофалар тилинде басаңдама, якут тилинде көтөрүңкү дифтонгго өткөн учурлары катталган. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде, түркмөн тилинде жана өзбек тилинин диалектисинде байыркы созулма үндүү менен келген түп формасы сакталган.

*i: > ij – түп форма (*праформа*) *i:k «веретено», *бай.т.* ig/jig [МК III 144], *түркм.*, Р I₁₄₁₅(*тел.*, *алт.*, *леб.*, *шор.*, *ккир.*, *кюэр.*, *осм.*, *гаг.*) i:k, *түркм.*

диал., саг. i:q, өзб., лоб. ik, түрк. диал. ig, түрк., аз. ij, кырг., ккал., алт. ijik, чув. jeke. Дифтонгдошуу процесси төмөнкүчө жүргөн: *i: > ij.

Бирок белгилеп кетүүчү нерсе, дифтонгдошуу бардык түрк тилдеринде универсалдуу мүнөзгө ээ болгон эмес. Азыркы түрк тилдеринин ичинен түркмөн тилинин диалектилеринде, халаж тилинде байыркы созулма үндүүлөрдүн дифтонгго өткөн формаларын кезиктирүүгө болот. Мындай дифтонгдор аркылуу тигил же бул түрк тилинде байыркы созулма үндүүлөрдүн болгондугун далилдөөгө мүмкүн.

3.2.4. Тарыхый тыбыштык тизмектерден келип чыккан дифтонгдор жана трифтонгдор. Кыпчак тобундагы түрк тилдери менен тектик жалпылыкты түзүп турган кыргыз тилинде байыркы түрк тилдерине мүнөздүү экинчи компоненти j(i) жарым үндүүсүнөн турган тарыхый дифтонгдор сакталуу менен, этимологиясы боюнча V+C моделиндеги тарыхый тыбыштык тизмектерден өнүгүп чыккан кийинки дифтонгдор бар. Мындай дифтонгдор үндүүдөн жана муун түзбөгөн j(i), w жарым үндүүлөрүнүн (бошоң үнсүздөр) тизмегинен турат. Жогоруда дифтонгдун бир элементи „ядро“, экинчиси „глайд (жылмышуу)“ деп аталып, „ядросу“ „глайдка“ салыштырмалуу так артикуляциялык базага ээ экендиги жана созулуп айтылары белгиленген. Убакыттын өтүшү менен бул элементтер артикуляциялык, андан соң акустикалык жактан бири-бирине жакындап, толук биригүүнүн натыйжасында созулма монофтонгго өткөн. Бул процесс кыргыз тилинин диалектилеринде түрдүүчө ишке ашкан.

V+C тибиндеги тыбыштык тизмектердин өнүгүшү. Байыркы түрк тилдериндеги V+y жана V+g тыбыштык тизмектериндеги экинчи компоненттин вокалдашуусу эринчил w, ал эми V+d~δ тизмегиндеги экинчи компонент j жарым үндүүсүнө өткөн. Бул процесс, т.а., дифтонгдордун монофтонгдошуусу ар бир түрк тилинин ички мыйзамдарына ылайык түрдүү рефлекстерди берген. Айталы, кийинки созулмалар мүнөздүү түрк тилдеринде созулма монофтонгго (бардык учурда эмес – *авт.*), айрым түрк тилдеринде кыска үндүүгө өтсө, кээ бирлеринде дифтонг катары сакталып калган.

Өнүгүп чыккан созулманын мүнөзү дифтонгдук комплекстин биринчи үндүүсүнө карай аныкталгандыктан, дал ушул үндүү күчтүү позицияга ээ болушу мыйзамченемдүү көрүнүш. Башында бул үндүү басым түшкөн муунда турган, андан соң басым түшкөн үндүүгө карай созулма өнүккөн. Төмөндө V+C тибиндеги байыркы тыбыштык тизмектердин өнүгүшүн көрсөткөн айрым лингвистикалык материалдарга токтолобуз:

*eg→ей→ээ: *eg тыбыштык тизмегиндеги [г] уяң [й] үнсүзү менен алмашкан. Кыргыз адабий тилинде созулма менен, ичкилик диалектисинде дифтонг менен келет: *бай.т.* jegrän «гнедой, рыжий» [ДТС 253]; *кырг.ад.т.*

жээрде > *батк.* жейрен «жер тэгиде жейрен ат, жейрен атты сойгондо жер тепкилеп ийлөп жат» [КТДС 387].

*уү→уй→уу: *бай.т.* бууга “верблюдь-производитель” [ДТС 120]; *кырг.ад.т.* буура > *чат.* буйра «буйраны айдап келет» [КТДС 260], *жерг.* буура «чөвкэн буура» [КТДС 259]; *кырг.ад.т.* куурай > *жжол.*, *чатк.* куйрай «куйрай жыйып жүргөндө» [КТДС 555].

ай → аа: *кырг.ад.т.* байтал > *нам.* баатал «бааталдай болуп семирди» [КТДС 172]; *уйг.диал.* байта:л [ЭСТЯ, 1978:36]; *як.* ба:йтасын > *монг.* bajita-sun [Рясянен, 1957:51]. Памирлик кыргыздарда жана якут тилинде созулмага өткөн.

өй→өө: *кырг.ад.т.* бөөдө > *чүй.* бөйдө «бөйдө чыгым баш жарат» [КТДС 253]; *кырг.ад.т.* өйүз < *жерг.* өөз «суудун ол өөзү бир бөлөк» [КТДС 713]; *кырг.ад.т.* төө > *нам.* төй «төй агыл» [КТДС 929].

V+C+V тибиндеги тыбыштык тизмектердин өнүгүшү. Байыркы түрк тилдериндеги V+C+V тибиндеги тизмектерде интервокалдык позициядагы жылчыкчыл *γ, *g жумшарып, уяң j тыбышына өтүп, натыйжада тилде трифтонгдор пайда болгон. Түрк тилдеринин ичинен трифтонгдор якут тилине [Рясянен, 1955:68], сибир татарларынын тар говоруна, казак жана кыргыз тилдерине [Radloff, 1882:21; Юнусалиев, 1966:28; Сыдыков, 1990:64-67] мүнөздүү, бирок сейрек көрүнүш. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде трифтонгдор, айрым учурда тетрафтонгдор (*жерг.*, *нам.* жийөw «өңү сарык, өзү жийөw жүрөт» [КТДС 396]; *лейл.* тийөw «шалысыга тийөw келип жеп жатыптыр» [КТДС 901] да кездешкен учурлар бар.

Биздин пикирибизде, кыргыз тилинин диалектилериндеги сөз башында жана ортосунда келген трифтонгдордо муундун чокусу экинчи үндүүгө туура келген, ошол себептен мындай тизмектерден келип чыккан созулманын сапатын экинчи үндүү аныктаган.

*edi~eđi~iji→ийи→ии: *kedin~keđin~kejin* «назад, сзади» [ДТС 294]; *кырг.ад.т.* кийин > *нам.* киин «адан киин айтыптыр дейт» [КТДС 504]. Б. М. Юнусалиев казак, өзбек жана татар тилинин диалектисине таңдайчыл үндүүлөр менен келген трифтонгдордун монофтонгдошуусуна мисалдарды келтирген: *каз.*, *өзб.* ин = *кырг.* ийин «нора»; *тат.диал.* тирмен = *каз.* тийирмен~дийирмен (< тегирмен) «мельница» [Юнусалиев, 1966:28].

үйө → өө: *кырг.ад.т.* бөө > *батк.* бүйө «чайандын бир түрүн бүйө дейт» [КТДС 271]; *кырг.ад.т.* сүйө < *зам.* сөө «аны эки баласы сөөп турат» [КТДС 818]; *кырг.ад.т.* сөөмөй < *зам.* сүйөмөй «сүйөмөйүн соройтот» [КТДС 831].

3.2.4. Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү дифтонгдор жана алардын монофтонгдошуусу. Кыргыз тилине өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында монгол, иран тилдеринен басыңкы, араб тилинен көтөрүңкү дифтонгдор кабыл алынган. Монгол тилдеринде ***ayı, *iye, *üyi** дифтонгдорунан өнүккөн созулмалардын сапатын дифтонгдук комплекстеги биринчи басым түшкөн

үндүү аныктаган жана бул өзгөчө белги өздөштүрүлгөндө да сакталган. Көпчүлүк учурда монгол тилдериндеги дифтонгдор кыргыз тилинде түпкү тилдеги турпатында колдонулуп, трансформацияга дуушар болгон эмес.

Иран тилдеринде басаңдама **еи**, **оу** дифтонгдору кийинки инновациялык көрүнүш. Алардын экинчи элементи муун түзбөгөндүктөн, чыңалуусуз айтылат. Дифтонгдор сөз тизмегинде үнсүздөрдөн мурун бардык позицияда же аяккы муунда келет: а) сөз ортосунда: *п.* نوچه [ноуче] 1) «жаңы киши, жаңыдан ишке киришкен киши», 2) “жигит, жаш жигит”; *кырг.* нооча, *өзг. гов.* новча модификацияларында “узунан келген шыңга (бойго карата)” маанисинде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* науша, *өзб.* новча, *уйг.* نوچا [ноча]; б) сөз аягында: *п.* علو [элоу] “от, жалын”; *сал. таж.* алов; *кырг.* алоо “от, жалын”, *жерг., өзг. гов.* алов формаларында колдонулат [КТДС, 108]; *сал. каз.* алау; в) үндүүдөн кийин: **оу** дифтонгу [ā] созулмасынан кийин келгенде, кыргыз тилинде [oo] же [өө] созулмасын берет: *п.* گاو ميش [гāv-миш] «буйвол» گاو [гāv] “уй; бука, өгүз” + ميش [миш] “кой”; *сал. кл. п.* гāv, *таж.* говмеш; *кырг. түш.* көөмүш же көөмүш уй “сүттүү уй” маанисинде кабыл алынган; *сал. өзб.* гавмуш “сүттүү” (*уйга карата*) ж.б.

Араб тилинде [ú] жана [ú] тыбыштары муун түзгөн үндүү менен айкашып келгенде көтөрүңкү **ау** жана басаңдама **ау** дифтонгдорун түзүшөт. **ау** дифтонгу кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө [oo] жана [өө] созулмаларына өтсө, казак тилинде кыска үндүү менен, кээде араб тили сыяктуу дифтонг менен келген учурлары бар. Ал эми өзбек жана уйгур тилдеринде ау дифтонгу менен өздөштүрүлгөн сөздөр артикуляциялык жактан түпкү тилге (бул жерде араб тили – *авт.*) жакын айтылат: а) **ау**→**оо**: *ар.* تَوْبَةٌ [тоубэ] “тообо, тобо кылуу”; кыргыз тилинде тобо//тооба фонетикалык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* тоба, *өзб.* тавба, *уйг.* تەۋبە [таувба] ж.б. б) **ау**→**өө**: *ар.* نَوْبَةٌ [наубэт] “кезек”; кыргыз адабий тилинде “нөөмөт”, диалектилерде “нооват//нөөвэт” фонетикалык дублеттери белгилүү; *сал. өзб.* навбат, *уйг.* نەۋەت [новэт].

„Кыргыз тилиндеги кийинки созулма үндүүлөр“ деп аталган төртүнчү бапта уңгудагы (/уңгу сөз), морфемалардын чектешкен жеринде интервокалдык позициядагы үнсүздүн түшүп калышынан, мүчөдөгү жылчыкчыл үнсүздөрдүн спирантташуу аркылуу вокалдашуусунан, позициялык-комбинатордук шарттардын өзгөрүшүнөн жана эмфазалык басымдын тийгизген таасиринен келип чыккан созулма үндүүлөр изилденет.

4.1. Кыргыз тилиндеги уңгудагы (/уңгу сөз) созулма үндүүлөр. Кыргыз тилинде кийинки созулма үндүүлөр уңгу сөздөрдө (тарыхый туунду сөздөр) өнүккөн. Уңгу сөздүн фонетикалык структурасындагы өзгөрүүлөр бир кылка жүргөн эмес. Айрым уңгулар өзгөрүүгө биринчи дуушар болгон, бул сөздүн тил ээси тарабынан колдонулуу жыштыгынан жана семантикасынан кайсы бир деңгээлде көз каранды болгон.

Кыргыз, алтай, тува, хакас, шор, тофалар, гагауз тилдеринде жана бир катар түрк тилдеринин диалектилеринде интервокалдык V+C+V тибиндеги муундардагы жылчыкчыл ғ [ɣ], ң [ŋ], й [j], в [v], кээде жарылма г [g], к [k], б [b], п [p] үнсүздөрүнүн түшүп калышынан созулмалар келип чыккан. Бул үнсүздөрдөн кийин үндүүлөрдүн созулуп айтылышына бул тыбыштардын, өзгөчө уяң үнсүздөрдүн үндүүгө жакындыгы, артикуляциялык жактан өзүнөн кийинки үндүүгө карама-каршы келе албагандыгы да белгилүү деңгээлде түрткү берген. Ал эми V+C тибиндеги муундарда болсо, шоокумчул үнсүздөрдүн спирантташуусу вокалдашууга, андан соң өзүнөн мурун келген үндүүгө сиңип кетишине алып келген. Бирок бул фонетикалык процесс ар кайсы түрк тилинде, кээде бир эле тилдин чегинде локалдык өзгөчөлүктөр менен ар түрдүүчө жүргөн. Айталы, байыркы түрк тилиндеги V+C+V жана V+C тибиндеги тарыхый туруктуу тыбыштык тизмектердеги [ɣ], [g] тува тилинде байыркы формада колдонулуп, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде жумшарып (ғ > w, г > й) үндүү + w, үндүү + й тибиндеги өткөөл формадагы дифтонгдук тизмектерди түзсө, кыргыз тилинин түндүк, түштүк-чыгыш диалектилеринде жана алтай тилинде созулма үндүүгө өткөн, кээде каткалаңдашкан (*кырг. диал.* кыштак, *каз.* кышлак) учурлар да кездешет. Кыргыз тилинде, өзгөчө анын диалектилеринде V+C+V жана V+C тибиндеги муундардан келип чыккан созулма үндүүлөрдүн өнүгүүсүнүн бардык этаптары (үндүү + ғ > үндүү + w // үндүү + й // үндүү + к > созулма үндүү) сакталса, алтай тилинде болсо бул процесс кыска үндүүгө өтүү менен аяктаган. Мындай фактылар түрк тилдеринде тарыхый туруктуу тыбыштык тизмектердин созулма үндүүгө трансформациясы ошону менен эле токтобостон, процесстин соңу кыска үндүүгө өтүү менен аяктарын далилдейт.

Уңгу сөздөрдөгү созулма үндүүлөр негизинен V+C+V тибиндеги 12 (*ауа, *ау1, *ауи, *ägü/egü, *аңа, *әңä, *ава, *ави, *ejä, *оуа, *оуи, *ууи), V+C тибиндеги 6 (*ау, *1у, *оу, *uv, *ақ, *öv) тыбыштык тизмектен келип чыккан.

*ägü/egü→öö: *Бай.т.* كۆزäгү közägü “көсөө”. Макалда мындай: اَلِكْ كُيْمَاسْ كُزَاوْ اَزُونْ بُلْسَا *közägü uzun bolsa älik küjmäs* - Көсөө узун болсо, кол күйбөс [МК I 441_{акад.}]; “Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атракта (/Книга познания языка тюрков)” küsevüv, “Кодекс Куманикуста” kösov, “Китаб ат-тухва аз-закыййа фи-л-луга ат-туркийада” kösegi-kösev варианттарында кездешет [KTS 159; 169]; *кырг.* көсөө, *зам., жерг.* көсөw [КТДС 547]; *тур.диал.* көсе; *каз., ккал.* көсев; *тат., тат.диал.* кисэв. Э. Севортян -egü мүчөсү менен келген атооч сөздөрдүн өнүгүү этабын төмөнкүчө көрсөтөт: -egü > -eg > -ev > -öo [ЭСТЯ, 1997:119]. Окумуштуунун пикирин орто кылымдагы жана азыркы түрк тилдеринин тилдик фактылары да бекемдейт. Бул учурда интервокалдык жылчыкчыл үнсүз эмес, акыркы муундагы кууш үндүү сапаттык редукцияга учураган. Сибирь түрк тилдеринин ичинен тува, тофалар жана алтай тилинин теленгит диалектисинде köze- этишине -үіс мүчөсү жалганган учурда,

морфемалардын чектешкен жеринде созулма үндүү келип чыккан: көзе:ш, көзү:ш [Р II₁₃₀₁; Р II₁₃₀₃].

*ıγ→уу: *Бай.т.* *tarıγ ~ tarıq* 1) зерно, злаки, хлеб [ThS II₈₁]; 2) просо [МК I 373]; 3) земледелие, земледельчество [QVK 333₁₅]; кыпчак түрк жазма эстеликтерине *tarıγ ~ tarı ~ taru* фонетикалык модификациялары мүнөздүү [KTS 263; 264]; *чаг. tarı; тар. teri; син. уйг. tarıγ* [Räsänen, 1969:464]; *кырг., тел. таруу, жерг., өзг. тарык, зам. май тарук* “сүткө бышырылган май салынган таруу” [КТДС 868]; *алт. тара:н* “просо, пшено” [Ойр.-рус.сл., 1947:142]; *тув., тув.диал., шор. тара:; тоф. дар:; кум. тари:; чув. тыра* [ЭСТЯ, 1980:157]; *алт. тару* [Вербицкий, 2005:339]. ***ıγ** тыбыштык тизмеги Саян-Алтай тилдеринде [aa], кыргыз тилинде [уу] созулмасына өткөн.

tarıγ~tarıq (*tar + -ı + -ıγ) лексемасынын түп формасы *tar, жазма эстеликтерде аны менен бир семантикалык алкакты түзгөн *tarlay* “поле, нива”, *tarıγcı* “земледелец”, *tarıγlıq* “амбар” сыяктуу туунду формалар кездешет [ДТС 538]. Памирлик кыргыздардын тилинде алиге чейин *тарылга* “айдоо” сөзү колдонулат. Кыргыз тилиндеги “талаа”, казак, башкыр тилдериндеги “дала” байыркы түрк тилиндеги *tarlay* сөзүнүн фонетикалык өнүгүүсүнүн (*p~л тарыхый тыбыштык алмашуусу*) кийинки этабы болуп саналат.

4.2. Сөздүн морфологиялык структурасынын өзгөрүшүнөн келип чыккан созулма үндүүлөр. Түрк тилдеринде фонетикалык өзгөрүүлөр, негизинен, морфемалардын чегинде жүргөндүктөн, уңгу (же туунду негиз) менен мүчө чектешкен жерде түрдүү фонетикалык кайра өзгөрүүгө шарт түзүлөт. Морфемалар чектешкен жердеги интервокалдык абалдагы үнсүздөрдүн позициялык абалы бошоңдоп, сыйлыгышып түшүп калат да, эки үндүү биригип, натыйжада созулма монофтонг пайда болот.

4.2.1. Уңгу/негиз менен мүчөнүн чектешкен жеринде фонетикалык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан созулма үндүүлөргө -га (*-γa), -аан (<*-n/-in/-an), -ооч (<*-γič/*-γuč), -аак (<-γaγ), -аан (*<-γan) -аар (<*-r/-ar) жана -ып (*-ir/*-ip) мүчөлөрү уңгу же туунду негизге жалганган жерде келип чыккан.

-аан (<*-n/-in/-an) мүчөсү. Бул мүчө аркылуу айрым этиштер лексикалашып, кыймыл-аракеттин мүнөзүнө, өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанини туюндурган зат атоочторду жасайт [Кыргыз адабий..., 1980:159]. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-n (-in, -in; -an, -än) формаларында колдонулган: *erig til ot ol kör köjär teg jalın* “грубый язык словно огонь, горящий пламенем” [ДТС 229]; *يَغْنُ ثُبْرَاقُ jüin torraq* “үйүлгөн топурак” [МК III 17]. Бул мүчөнүн фонетикалык курамынын өзгөрүшү, т.а., созулма үндүү менен келиши кыргыз жана алтай тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки көрүнүш. -аан созулма варианты үндүү менен аяктаган этиш уңгуга уланган учурда, уңгу менен мүчөдөгү эки үндүүнүн биригишинен келип чыккан. Кийинчерээк үнсүз менен бүткөн этиштерге да жалгана баштаган. Сенек мүчө катары жалпы аттардын

курамында учурайт: *кырг.* жаан “жаан-чачын”, булаан/булоон “талоого түшкөн”, серүүн “салкын, мелүүн”, жыгаан “суунун бурулуучу, башка арыкка салынуучу жери”, *жжол.* мүрөөн „арбын, мол“; *сал. алт.* серүүн „прохладный, прохладно“, сүреен „очень, весьма“; *тоф.* сериин 1) “(о погоде) свежий”, 2) “прохладно”, төрөөн “родной”.

Тува тилинде бул мүчөнүн -аан созулма варианты жок, бирок үндүү менен аяктаган этиш уңгуга уланганда, созулма келип чыккан учурларын кезиктирүүгө болот: ижэ- “залегать в берлогу” + -ын < ижээн.

4.2.2. Мүчөдөгү интервокалдык үнсүздүн түшүп калышынан келип чыккан созулма үндүүлөр -аак (<*-q/-iq/-uq/-aq), -аат (*-aüt), -коол/-оол, -дооч (-ла + -гыч), -анак/-аанак/-ааган жана -саак мүчөлөрүнүн курамында кездешет.

-аак (<*-q/-iq/-uq/-aq) мүчөсү этиштерден ар түрдүү конкреттүү заттардын аттарын билдирүүчү атоочторду жасайт. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, генезиси боюнча *-үақ мүчөсү менен тектеш, башкы [γ] тыбышынын түшүп калышынан келип чыккан, деривация процессинде кеңири орун алган мүчөлөрдүн бири. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде -q/-iq/-uq/-aq фонетикалык варианттарында кездешет: ol **bīčaq** bilätti “он дал наточить нож” [ДТС 98]; emit bu on türlüğ **jazuqda** boşunu ötünür biz “теперь мы обращаемся с мольбой, чтобы избавиться от десяти разных прегрешений” [ДТС 251]. Мүчөнүн созулма варианты кыргыз тилине гана мүнөздүү, деглутинациянын негизинде, б.а., мурда этиштик негиздин курамындагы тыбыштын мүчөгө кирип калышынан келип чыккан: сызда + -ак < сыздоок «өзөктөнүп, томпоюп чыккан жара», сүрдөөк “жалтанчаак», жалаак «кошоматчы, жасакер», *нам.* аймоок “бир нерседен чыкпас үчүн жасалган түйүнчө”, аңылдаак “ичине сыр сактабаган, даалдак”, боздоок (төө жөнүндө), кармаак “1) колу кармаак, 2) туткак, ууру”, тырмаак “тырмап алган”, *чүй.* сайраак “жаагын жанып көп сүйлөгөн”, *атб.* сойлоок «ичке шырмый».

4.2.3. Мүчөдөгү V + С тыбыштык комплексинен келип чыккан созулма үндүүлөр -оо/-өө (<*-aғу/*-эгү), -луу (*-līγ), -оо/-өө, -уу/-үү (<*-iγ; <*-γu), -оон (<-оо + -ын), -кылоон (<-гыл + -оо + -ын) -оочу (<*-γuči) мүчөлөрүнүн курамында кездешет.

-оочу (<*-γuči) мүчөсү. Байыркы татаал мүчөлөрдүн бири, эки башка маанини билдирген грамматикалык формалардын биригишинен түзүлгөн: *-γuči > -γu (этиштен зат атооч жасоочу мүчө) + -či (кесипти билдирүүчү мүчө). Орхон-Енисей эстеликтеринде кездешет: qaγanī alp ermiš ajγučiš bilgä ermiš “по слухам, каган – герой, [a] советник его – мудрый” [Тон₂₉]. Махмуд Кашгари чигил, кашкар, баласагын, аргу, барсган жана уйгурлардан Жогорку Чинге чейинки тилдердин баарында мындай этиштик атоочтор буйрук ыңгайдан жасаларын белгилейт. Мисалы, يا قُرْغُجِي ja qurγuči “жаа керүүчү”, قوي سَغْجُوچِي qoj saγquči кой саачу киши [МК II 41]. Азыркы түрк тилдеринде

-оочу (<*-үйсї) мүчөсүнүн деривациялык мүмкүнчүлүгү жогору: *сал.* баштаачы “подлежащее”, угаачы “слушатель”, *тув.* ажыдыкчы “открыватель”, аазакчы “обещающий”, *тоф.* сьатыгышы “продавец”, *хак.* кўрезігчи “борец”, *каз.* сұраушы “просящий” ж.б.

*-үйсї мүчөсү кыргыз, алтай, шор жана тува тилдеринде созулма үндүүгө өткөн. Кыргыз тилинде кууш үндүүлөр менен келген варианты кеңири колдонулса, Түштүк Сибирь түрк тилдерине -аачы/-еечи варианттары мүнөздүү. Тува тилинде өнүмсүз мүчө катары белгиленип жүрөт [Исхаков, Пальмбах, 1961:313]. Мисалы: *кырг.* баштоочу, жазалоочу, жазуучу; *алт.* баштаачы “подлежащее”, бүдүрөөчи “исполнитель”; *шор.* кадаачы~кадаатчы «караульщик», угаачы «послушный»; *тув.* бижээчи “пишущий”, хүндүлээчи “уважающий”. Мүчөнүн трансформациясы төмөнкү схеманын негизинде жүргөн: -үйсї < -owсu < -оочу/-уучу. Созулма үндүүгө өтүүдөгү аралык (-owсu/-uwсu) формасы кыргыз тилинин түндүк диалектисинин Талас говорунда, түштүк-чыгыш диалектисинин түндүк-батыш говорлорунда, түштүк-батыш диалектисинде бүгүнкү күндө да колдонулат. Мисалы: *диал.* жолоwчу ~ *ад.т.* жолоочу, иштөwчү~иштөөчү, байkowчу~байкоочу ж.б.

4.2.4. Эмфазанын таасиринен мүчөлөрдө келип чыккан созулма үндүүлөр. Эмфазалык созулма үндүүлөр маани ажыратуучулук касиетке ээ болбогондуктан, үндүүлөрдүн созулмалуулук белгиси сакталбай, кыскарууга кириптер болушу мүмкүн. Ошол себептен, мүчөдөгү эмфазанын таасиринен келип чыккан үндүүлөрдүн кыска/созулмалуулук модификациясы дайыма сакталбайт. Эмфазалык созулма үндүүлөр -рак/-ырак/-ыраак (-raq/-ĩraq/-ĩraq), -чак/-чаак (-čaq/-čāq) жана -как/-каак (-yaq) мүчөлөрүнүн курамында кездешет. **-чак/-чаак (-čaq/-čāq)** мүчөсү -анаак мүчөсү менен синонимдеш. Туунду этиштерден сын атооч жасоочу мүчө, мааниси жагынан заттын бир нерсени иштөөгө жөндөмдүүлүгүн, ага мүнөздүү болгон белгини көрсөтөт: *унутчаак аял, адашчаак бала* ж.б. -čaq/-čāq мүчөсү бирдей кичирейтүү, эркелетүү маанисин алып жүргөн -čaq > -č + -q мүчөлөрүнүн кабатталып келишинен уюшулган. Байыркы мүчөлөрдүн бири, жазма эстеликтерде кыска үндүү менен келип, сейрек колдонулган: بَاسِيْنْچَاقُ basĩnčaq āg «басынчаак (тартынчаак) эр» [МК I 489]. Кыргыз тилинин Жерге-Тал говорунда баштапкы кичирейтүү, эркелетүү маанисинде колдонулган учурлары бар экенин белгилөөгө болот: *жерг.* кочкорчээк «кичине, жаш кочкор», *жерг.* пахсачээк «кичине бакса».

Азыркы түрк тилдериндеги өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, негизинен кыска үндүү менен келет. Кыргыз жана шор тилдеринде кыска жана созулма менен келген варианттары бирдей колдонулса (*кырг.* жулунчак~жулунчаак, бакырчак~бакырчаак; *шор.* ундуткак~ундуткаак, сынчак~сынчаак), алтай

тилинде созулмалуулук белгиси сакталган: *сал. алт. үркүнчээк* «пугливый», ачынчаак «сердитый», коркынчаак /коркунчаак «боязливый».

Жыйынтыктап айтканда, уңгу/негиз менен мүчөнүн чектешкен жеринде фонетикалык өзгөрүүлөрдөн келип чыккан созулмалар түрк тилдеринин өнүгүшүндөгү кийинки кубулуш. Бул кубулуш кыргыз, алтай, тува, хакас, шор жана түркмөн тилдеринде түрдүүчө өнүккөн.

4.3. Кыргыз тилиндеги позициялык созулма үндүүлөр. Позициялык-комбинатордук шарттардын өзгөрүшү, б.а., басым түшкөн кууш үндүүдөн турган муунга препозициялык абалда келген муундагы үндүүнүн (*көбүнчө кең үндүү – авт.*) созулуп айтылышы түрк тилдеринде позициялык созулмалардын келип чыгышына түрткү берсе, алардын кээ бирлеринде үндүүлөрдүн квалиметрикалык көрсөткүчүн гана жогорулаткан. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, позициялык созулма үндүүлөр түрк тилдеринин кыпчак тобуна жана кыпчакташкан түрк тилдерине мүнөздүү, бирок Сибирдеги кыпчакташкан түрк тилдеринде гана фонемалык касиетке ээ болгон.

Кыргыз тилинин фонетикалык системасынын өнүгүшүндө позициялык созулма үндүүлөр болгон жана алардын рудименттери диалектилерде сакталган деп айтууга толук негиз бар. Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, бул кубулуш локалдык мүнөзгө ээ, т. а., кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде кездешет.

Таблица 4.1. – Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисиндеги позициялык созулма үндүүлөр

№	Түштүк-батыш диалектисинин говорлору	Адабий тилдин нормасы	Мааниси
1	<i>батк. аагыл</i>	агыл	короо
2	<i>нам. аарык</i>	арык	суу агызуу үчүн казылган алыш
3	<i>нам. жаарык</i>	жарык	нур, шоола
4	<i>батк. тогуз</i>	тогуз	сан

Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде, негизинен, VC-CV, CV-CV, CV-CVC, CVC-CVC тибиндеги эки муундуу, айрым учурларда гана CV-CV-CV, CV-CV-CVC, VC-CVV-CV тибиндеги көп муундуу сөздөрдөгү этимологиялык кыска үндүүлөр созулмага өткөн. Мисалы: Биринчи муундагы этимологиялык кең, кыска үндүүнүн созулмага өтүшү VC-CV тибиндеги сөз формаларында кездешет: *батк. аагыл ~ ад.т. агыл* „короо“, *нам. аарык I ~ ад.т. арык* „суу агызуу үчүн казылган алыш“, *нам. аарык II ~ ад.т. арык* «эти качкан, майсыз», *ад.т. аарчы-/арчы-* „тазалоо“. Алтай тилинин алтай-кижи (түштүк) диалектисине жана тува тилине мүнөздүү: *алт. а:рчы* «национальная еда», *а:ңчы* «охотник», *а:йбы* «просьба»; *тув. а:дыг* „медведь“, *а:жыг* „кислый“, *а:лыр* „брать“, *а:рын* „лицо“ [Шалданова,

2003:150; Дамбыра, 2005:174]. Алтай тилинде VC-CVC муун тибиндеги сөз формаларынын биринчи муунундагы [a] үндүүсү да созулуп айтылат: *алт.* а:лкыш «благословение», а:ртык «лишний». Тува тилинин каа-хем говорунда [э] кең үндүүсү жумшак жана уяң үнсүздөрдөн мурда созулмага өтүп айтылат: э:жик „дверь“, э:лик „косуля“, э:рик „берег“.

Түркологияда бир катар окумуштуулар позициялык шарттардын өзгөрүшүнөн келип чыккан үндүүлөрдүн созулмалуулук корреляциясын байыркы созулмалар менен байланышта кароо өтө маанилүү экендигин белгилешет. А. П. Дульзон Сибирдеги түрк тилдеринде байыркы созулмалар бир муундуу, көпчүлүк учурларда эки муундуу сөздөрдө сакталганын көрсөтөт: а:үрүгү «болезнь», са:рыгү, а:ра «промежуток», мө:рү «волк», ө:дүк «сапоги», а:чук «голодный», са:зыгү «зловонный». Анын пикиринде, байыркы созулмалар таандык мүчөлөрдө да сакталган, *сал.* чулум түрк тилинде: пала:м «мое дитя», едзе:м «моя мать», тура:м «мой город», кужу:м «моя птица»; хакас тилинин койбал диалектисинде: пала:м «мое дитя», хузу:м «моя птица» [Дульзон, 1973:100]. Р. М. Бирюковичтин осциллографиялык изилдөөсү чулум түрк тилинде атоочко таандык мүчө жалганганда, биринчи муундагы кең үндүү кээде созулуп (ot – o:dym, kas – ka:zym ж.б.), кээде кыска (til – tilim, kys – kuzum ж.б.) айтыларын көрсөткөн [Бирюкович, 1975:60].

А. П. Дульзон жана Р. М. Бирюковичтин байкоолорун жазма эстеликтердин фактылары менен да ырастоого болот. VC-CV тибиндеги сөз формаларындагы кыска үндүүнүн созулмага өтүшүн Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө жана Турпандан табылган манихей эстеликтеринде кездешет: *السدى āsdi* „асты“ – *أل ات السدى ol āt āsdi* „ал эт асты“ (МК I 195_{акад.}); *الجتى āçti* „ачты, ачка болду“ – *är āçti* „эр ачка болду“ (МК I 194_{акад.}); *ölmäkin özti* «он освободился благодаря смерти» (ДТС 375:Man III 40₂).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде Түштүк Сибирдеги хакас, шор, тува жана алтай тилдери сыяктуу эле сөздөгү ээлеген орду менен шартталган позициялык созулмалар бар. Мындай созулмалар негизинен Памир, Жерге-Талдык кыргыздардын тилине мүнөздүү, ошондой эле айрым элементтери Баткен, Жаңы-Жол, Ноокат райондорун жердеген ичкилик урууларынын тилинде кездешет. Жогоруда белгиленгендей, кыргыз тилинин обочолонгон говорлорунун сөздүк корпусунда сакталып калган позициялык созулмаларды байыркы созулмалардын сакталып калган издери катары кароого толук мүмкүн.

4.4. Кыргыз тилиндеги эмфазалык созулма үндүүлөр. Адамдын эркине, эмоциялык абалына таасир этүү максатында кептик кырдаалга ылайык келип чыккан, тилде аппелятивдик функцияны аткарган созулма үндүүлөр эмфазалык созулмалар деп аталат. Эмфазалык созулма үндүүлөрдүн акустикалык-артикуляциялык базасы кадыресе созулмалардай, болгону келип чыгышы жана функциясы боюнча өзгөчөлөнөт. Эмфазанын

милдети – кеп айтылып жаткан кырдаалга жараша угуучунун же экинчи тараптын эмоциясына таасир этүү. Кыргыз тилинде эмфазалык созулма үндүүлөр өзгөчө сөз түркүмдөрүндө жана бөлүкчөлөрдө кездешет.

4.4.1. Сырдык сөздөрдөгү эмфазалык созулма үндүүлөр. Кыргыз тилинде сезимди жана адамдын айбанатка карата эрктик мамилесин билдирген сырдык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү эмфазалык созулма үндүүлөрдөн турат.

А) Сезимди билдирген сырдык сөздөрдөгү эмфазалык созулма үндүүлөр 1) өкүнгөндү билдирүүдө: оо - *Оо, поезд келүүгө али көп бар экен, - деди* [КТТС, 1969:466]; 2) ырастоо, макул болуу: ии / ийи – *Ии-ии, ар нерсенин бышар мезгили болот!* (Р.Ш.); 3) кубатоо, мактоо: иий! - *Иий, учу узарган өкмөт, сени ушунча киши кылды, ээ!* (Т.С.); 4) таң калуу: аа – *Аа, ошондой беле?* (оозеки кептен); 5) сүрөө: батк. ааш - *Ааш, онон дагы* [КТДС, 1972:2] // *сал. тув. оош!* (акынды, жөө жомокчуну сүрөөдө айтылат) [Исхаков, Пальмбах, 1961:457] ж.б. маанилерди туюндурууда колдонулат.

Б) Адамдын айбанатка карата эрктик мамилесин билдирген сырдык сөздөрдөгү эмфазалык созулмалар: Куу-куу! (чапкан күлүктөрдү сүрөгөн учурда айтылат) - *Куу-куу! Буудан көк, Жай чилдеде сууган көк!* (Тоголок Молдо) // *сал. тув. кууг!* (ат чабышта чабандести сүрөө үчүн айтылат) [Исхаков, Пальмбах, 1961:457]; Оок-оок! (*уйду тоскондо, кайырганда айтылат*) // *сал. тофа. ооф-ооф (алыста жүргөн бугуларды чакыруу)* [Тофаларско-русский словарь, 2005:73] ж.б.

4.4.2. Табыш тууранды сөздөрдүн курамындагы эмфазалык созулма үндүүлөр. Кыргыз тилинде эмфазалык созулма үндүүлөр жаныбарлар, жансыз заттар жана адамдан чыккан табышты туурап айткан сөздөрдө кездешет. Мындай табыш тууранды сөздөр кайталанып айтылса, узакка созулган табышты билдирет. Алар семантикалык жактан төмөнкүчө жиктелет:

1) Айбандардын жана канаттуулардын табышын тууроодо колдонулган мимемалардагы созулмалар: Куу (тапталган ителгини чакырууда же эгинди таранчыдан, жөжөнү кулаалы ж.б.у.с. жырткычтардан корууда айтылуучу кыйкырык). *Кулалы куш жүрөт имиш, «Куу!» дегенди сүйөт имиш* (К.Ж.) [КТТС, 1969:367] // *сал. тоф. хуу-хуу (үкүнүн үнүн тууроо)* [Тоф.-русс. словарь, 1971:36]. Мимема куу „лебедь“ лексемасына негиз болгон. Түрк тилдеринде: *кырг., алт., кум. тув., тоф. куу, хак. хуу, аз. куғу, түрк. кув** фонетикалык варианттары белгилүү, „ак куу“, „жапайы өрдөк“, „чачтын агарышы“, „мамык“ маанилеринде колдонулат. Куғу, кув*у, кув*, ку:, ку уғу / оғу тыбыштык комплексинин өзгөрүшүнүн түрдүү стадияларын көрсөтөт [ЭСТЯ, 2000:102]. Кыргыз тилинде да „куу сакал“, „куу баш“ сыяктуу метафораланган маанилери бар.

2) Адамдан чыккан дабышты тууроодо колдонулган мимемалардагы созулмалар: Шуу – 1) Катуу үшкүргөндө, шамал соккондо же бир нерсенин катуу ылдамдык менен өткөндөгү дабыш, 2) *өтм.* Коркуу сезиминин пайда болушу. – *Жүрөгүм шуу этти* (оозеки кептен) ~ шуулда- (шуу-шуу эткен дабыш, шамалдын шуулдаганы) [КТТС, 1969:736] // *сал. чув.* 1) Шӯ (ышкырыкты тууроо) – пульәсем шӯ-ӯ! шӯлесәсә „октор шуулдап өтүп жатты“, 2) Коркуу сезиминин пайда болушу – чун шӯ! туса кайрә „мени коркунуч басты“ [Чув.-русс. словарь, 1985:620]; *алт.* шуу (шамалдын шуулдаганы); шуурган (кардуу бороон, бурганак); шуула- (шамалдын шуу-шуу эткени) [Ойротско-русский словарь, 1947:162].

4.4.3. Бөлүкчөлөрдөгү эмфазалык созулма үндүүлөр. Кыргыз тилинде *ии*, *ээ* сурама бөлүкчөлөр эмфазалык созулмалардан турат. Мындай бөлүкчөлөр айкашып келген сөздөргө же өздөрү катышып турган сүйлөмдөргө суроо маанисин кошумчалайт. Контекстке жараша бөлүкчөлүк, кээде сырдык сөздүн функциясын аткарган учурлары бар.

4.4.4. Модал сөздөрдөгү эмфазалык созулма үндүүлөр. Кыргыз тилинде эмфазалык созулма үндүү менен келген ооба, диалектилерде тәң/тәәң модал сөздөрү бар. Тәң/тәәң модал сөзү айтылып жаткан маалыматка угуучунун ишенбөөчүлүгүн туюндуруп, таңгычтын жумшак формасы катары кызмат өтөйт. Кыргыз тилинин түштүк-чыгыш диалектисинде кептик кырдаалга жараша кээде кыска, айрым учурда эмфазалык созулма менен колдонулат: *Тааң, Саматтын андай экенин билбептирмин* (оозеки кептен). Хакас тилинде таңгыч бөлүкчөнүн кызматында келип, „билбейм“, „аны ким билиптир“, „түшүнүгүм жок“ сыяктуу маанилерди туюндурат. Мисалы: *Ўгретчибис городтаң айланган ма? – Тааң, пилбинчем «Наш учитель вернулся из города? – Понятия не имею»* [Грамм. хак. языка, 1975: 251]. Тува тилине кыскартылган формасы мүнөздүү: *Угбам та кайнаар мени дилеп чораан „Не знаю (кто её знает), где искала меня старшая сестра“* [Исхаков, Пальмбах, 1961:432].

Жыйынтыктап айтканда, эмфазалык созулма үндүү динамикалык кубулуш болгондуктан, жандуу кепте кептик кырдаалга жараша жарала бериши мүмкүн. Эмфазалык созулма үндүүлөрдүн негизги функциясы „таасир этүүчүлүк“, анын бул функциясы тилдин өнүгүшүнүн бардык этаптарында сакталган.

„Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы созулма үндүүлөр“ аттуу бешинчи бапта монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулма үндүүлөр иликтенет.

5.1. Монгол тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулма үндүүлөр. Байыркы түрк уруулары менен монголдордун ортосундагы этникалык-маданий, экономикалык жана саясий өз ара байланыш байыркы замандардан бери учугу үзүлбөй уланып келе жатат. Мындай тектик байланыш жана көп

кылымдык карым-катнаш түрк жана монгол тилдеринин фонетикалык, грамматикалык түзүлүшүнө жана лексикалык курамына чоң таасирин тийгизген.

Монгол тилдериндеги үндүүлөрдүн кыска/созулма фонологиялык оппозициясы халха, бурят, калмак, могол, дагур, монгол сыяктуу монгол тилдерине мүнөздүү. Монгол тилдеринин ичинен түрк тилдери менен тыгыз карым-катышта өнүккөн халха, бурят жана калмак тилдеринин үндүүлөр системасы төмөнкүдөй: халха тилинде 8 кыска (а, э, ө, ү, о, у, ы, и) 6 созулма (а:, э:, ө:, ү:, о:, у:), бурят тилинде 6 кыска (а, э, о, и, у, ү), 7 созулма (а:, э:, о:, и:, у:, ү:, ө:), ал эми калмак тилинде 8 кыска (а, э, е, э, о, и, у, ү) жана 8 созулма үндүү (а:, э:, о:, у:, е:, ү:, э:, и:) бар. Калмак тили бурят жана халха тилдеринен сегизинчи, тил алды э, э: үндүүлөрүнүн болушу менен өзгөчөлөнөт.

Монгол тилдериндеги созулма/кыска оппозициясынын өнүгүшүн V+C+V байыркы тыбыштык тизмеги жана дифтонгдордун өнүгүшү менен байланыштырышат [Санжеев, 1953:77-83; Поппе, 1955:59-76; Рассадин, 1982: 38-68]. Б. Я. Владимирцов байыркы монгол тилиндеги V+C+V тыбыштык комплексин монгол тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн келип чыгышындагы негизги модель катары көрсөтөт [Владимирцов, 1929:192-310]. Монгол таануучунун бул жобосун Н. К. Дмитриев колдоого алып, түрк тилдеринде да кийинки созулмалар белгилүү тыбыштык тизмектердеги үндүүлөрдүн биригишинен келип чыккандыгын, бул жагынан түрк тилдери менен монгол тобундагы тилдер бири-бирине окшош экендигин белгилейт [Дмитриев, 1955:198].

Белгилүү монгол таануучу, ошондой эле түрк тилдеринин лексикологиясы боюнча мыкты адис В. И. Рассадин түрк-монгол тилдериндеги параллелидиктерди үч топко ажыратат: 1) бир жагынан, жалпы түрк тилдерине, экинчи жагынан, жалпы монгол тилдерине орток түрк-монгол элементтери; 2) монгол тилдерине гана тааныдык белгилери менен, түрк тилдерине салыштырмалуу кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн лексика (морфологиялык каражаттар да); 3) түрк тилдерине гана тааныдык белгилери менен, монгол тилдерине салыштырмалуу кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн лексика (морфологиялык каражаттар да) [Рассадин, 2019:124]. Изилдөөбүздүн алкагына ылайык В. И. Рассадиндин жогорудагы пикирине таянуу менен, курамында созулма үндүүлөр кездешкен түрк-монгол лексикасын үч топко бөлүүгө болот: 1) тилдин байыркы сөздүк корун түзгөн уңгу этиштер, соматикалык сөздөр, туугандык терминдер, үй жаныбарларынын, жаратылыш кубулуштарынын аталыштары; 2) түрк тилдерине гана мүнөздүү белгилери менен монгол тилдерине салыштырмалуу кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн түрк лексикасы; 3) монгол тилдерине гана мүнөздүү белгилери менен салыштырмалуу кечки мезгилдерде өздөштүрүлгөн монгол лексикасы.

5.1.1. Түрк жана монгол тилдерине орток сөздөрдөгү созулма үндүүлөр. Бул бөлүмдө созулма үндүүлөр сөз башында, сөз ортосунда жана сөз аягында келген созулма үндүүлөр деп үч топко жиктелип изилденди.

Бай.т. айыл «загон для скота» (Е 47₅); кыпчак жазма эстеликтеринде айыл «загон для мелкого скота» [KTS 3]; *кырг.*, *алт.* айыл; *кырг.диал.*, *түркм.*, *өзб.диал.* а:ғыл «короо»; Заамин кыргыздарынын тилинде авыл; *тел.*, *шор.*, *тоф.*, *хак.*, *тув.* а:л; *түркм.* агыл, *ног.*, *ккал.* авул, *каз.* ауыл, *як.* ыал; түрк тилдеринде «селение, семья; стан, хлев; загон для скота» маанилери белгилүү; *сал. эск.монг.* ayil [←*ayil], *халх.*, *бур.* айл, *калм.* э:л, *мнгр.* айіл «группа юрт; селение» [ЭСМЯ I 61]. Байыркы формасы *а:гыл*, кыргыз, алтай жана монгол тилдеринде [ɣ] өзүнөн кийинки кууш үндүүнүн таасиринен жумшарып [й] өткөн. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде [КТДС 70], өзбек тилинин огуз диалектисинде жана түркмөн тилинде байыркы созулма менен келген *а:гыл* формасы сакталган. Түркологияда Сибирдеги түрк тилдериндеги ушул сыяктуу эки муундуу сөздөрдөгү (*а:грыг*, *а:ра*, *а:чук ж.б.*) позициялык шарттардын өзгөрүшүнөн келип чыккан созулмаларды байыркы созулмалар менен байланыштырган пикирлер бар экенин белгилеп кетүү зарыл [Дульзон, 1973:100; Бирюкович, 1975:60].

Түрк тилдеринде *а:л* лексемасынын тыбыштык турпаты төмөнкүдөй ырааттуулукта өнүккөн: **а:гыл* > *агыл* > *авул* > *авыл* > *ауыл* > *айыл* > *аал*. Кыргыз жана алтай адабий тилдеринде *айыл* аралык формасы сакталса, алтай тилинин телеут диалектисинде, шор, тофалар, хакас тилдеринде интервокалдык -й- түшүп калып, биринчи кош муун, андан соң [а] [ы] фонемасын өзүнө ассимиляциялап, созулмага өткөн. Схема түрүндө төмөнкүчө көрсөтүүгө болот: *агы → *агы* → *авы* → *ауы* → *айы* → *а'ы* → *аа*. Якут тилиндеги *ыал* формасы үндүүлөрдүн метатезасынын жыйынтыгы катары кароого болот.

Халха, бурят жана монгол тилдерине айл~айіл өткөөл формасы, калмак тилине ээл формасы мүнөздүү. Калмак тилинде г+й+і (айы) тыбыштык тизмеги дифтонгго, андан соң созулма монофтонгго өткөн. Белгилүү монгол таануучу Б. Я. Владимирцов бул процессти төмөнкүдөй түшүндүрөт: «...v+й+і тыбыштык тизмегиндеги экинчи үндүү алсыз позициядагы бат таасирленме үндүү болгон, ага негизги да, экинчи даражадагы басым да түшкөн эмес, натыйжада v+й+і тыбыштык комплекси халха жана монгол тилинин жаңы диалектилеринде өзгөрүүгө дуушар болуп, дифтонгго өтүү процесси башталган. Бул процесстин жүрүшүндө интервокалдык -й- ассимиляцияланып, шоокумчулдугун жоготкон: v+й+і → v+і+і» [Владимирцов, 1929:192-222]. Ал эми Ц. Д. Номинханов v+й+і тыбыштык тизмегинен келип чыккан дифтонгдор [і] фонемасы [й] фонемасын өзүнө окшоштуруудан эмес, интервокалдык -й- жоюлуп кетип, жанаша турган эки үндүүнүн кош муунга (дифтонгго) биригүүсүнүн натыйжасы экенин

белгилейт. Дифтонгдордун созулма монофтонгго өтүшү халха жана бурят тилдеринде жандуу процесс болсо, ал эми калмак тилинде XIX к. аяк чендеринде аяктаган [Номинханов, 2000:201-213]. Калмак тилинде айыл аралык формасындагы *айи* тыбыштык комплексиндеги интервокалдык -й- жоюлуп кетип, *v+i* дифтонгуна өткөн, андан соң экинчи элементтин таасиринен биринчи үндүү таңдайлашып, [aa] эмес [ээ] созулмасы келип чыккан: *агы → айы → айи → а'и → ээ. Ошентип, монгол тилдеринде келип чыккан созулманын фонемалык дифференциалдык белгилери экинчи муундагы үндүүнүн (кыскарып жаткан) сапатына карай аныкталса, түрк тилдеринде тескерисинче, созулманын сапатын биринчи муундагы үндүү аныктаары белгилүү болду.

5.1.2. Түрк тилдеринен монгол тилдерине өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулма үндүүлөр бөлүмүндө курамында созулма үндүү кездешкен он алты лексемага структуралык, этимологиялык талдоо жүргүзүлдү.

Бай.т. *arīy* (Uig I 29₁₂); кыпчак түрк жазма эстеликтеринде *arīy* [KTS 11]; *кырг.* аруу, *кырг. диал.*, *ккал.* аруу; *алт.*, *каз.*, *тат.* ару, *баш.* арув, *хак.*, *тув.* арығ формаларында, «чистый; священный; невинный» маанилеринде колдонулат [ЭСТЯ, 1974:184]; *сал. эск. монг.* *arīy (→arīyun), *халх.* ариун, *бур.* арюун, *даг.* аруун «чистый; священный (о местности)» [ЭСМЯ I 55]. Кыргыз тилинин түндүк, түштүк-чыгыш диалектилеринде *arīy* сөзүнүн курамындагы этиштен атооч жасоочу байыркы *-iŷ мүчөсү созулма үндүүгө трансформацияланса, ал эми түштүк-батыш диалектисине анын *аруу* өткөөл формасы колдонулат.

Азыркы монгол тилдеринде ариун/арюун/аруун модификациясында кездешет. Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн -ан/-ун мүчөсү менен келиши мыйзамченемдүү көрүнүш, анткени атооч уңгулуу сөздөрдү монгол тилдерине ыңгайлаштырууда дайыма -ан/-ун мүчөсү жалганып айтылат. Эски монгол тилине ыңгайлашып өздөштүрүлгөн *arīyun* лексемасындагы *iŷu комплекси интервокалдык үнсүздүн таңдайлашуусунан созулмага өткөн: *бай.т.* *arīy → *эск. монг.* arīyun < *бур.* арюун < *даг.* аруун. Бурят тилинде таңдайлашкан өткөөл формасы сакталган.

5.1.3. Монгол тилдеринен түрк тилдерине өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулма үндүүлөр. Бул бөлүмдө монгол сөздөрүндөгү созулма үндүүлөр келип чыккан тыбыштык тизмектердин он беш модели аныкталып, жалпысынан элүү бир сөз талданды.

*ауа → аа: *эск. монг.* barayan, *халх.*, *бур.* бара:(н), *эск. калм.* бара:, *калм.* баран «силует, очертание» [ЭСМЯ I 76]; *сал. кырг.* бараан «караан, элес, сөлөкөт», *алт.* бара:н, бараан кара «темный цвет; неясные контуры, очертания, силует». *ауа тыбыштык тизмеги монгол тилдеринде [a:]

созулмасын берген. Кыргыз жана алтай тилдерине созулма менен өздөштүрүлгөн.

*ege → **ee**: *эск. монг.* begelei, *халх.* бэ:лий, *бур.* бэ:лэй, *калм.* бе:лэ “рукавицы, варежки” [ЭСМЯ I 82]; *сал. кырг.* мээлей; *алт.* меелей; *хак.* мелей. Түрк тилдерине кабыл алынганда сөз башындагы б→м тыбышына өткөн, кыргыз жана алтай тилдеринде созулма менен келет.

*igü→**үү**: *эск. монг.* serigün, *халх.* серү:н, *бур.* һэрюун, *калм.* серүн «свежий, прохладный» [ЭСМЯ III 103]; *сал. кырг.* серүүн «салкын, мээлүүн»; *алт.* серү:н, *тел.* сәрүгүн [Р IV₄₆₅], *куманд.* сәрәүн [Р IV₄₅₉], *чул.-түрк.* серәгүн, *хак.* сөрөн ~ сирен, *шор.*, *тув.*, *тоф.* сери:н, *уйг.*, *уйг.диал.* сүрүн [ЭСТЯ, 2003:261]. ***igü** тыбыштык комплекси монгол, кыргыз жана алтай тилдериде [үү], шор, тува жана тофалар тилдеринде [ии] созулмасын берген, б.а., биринчи муундагы үндүүгө карай тандайлашкан. Биринчиден, түрк тилдеринде сәрүгүн ~ сәрәүн ~ серү:н ~ сери:н ~ сөрөн ~ сирен формаларында колдонулушу serigün сөзүнүн монгол тилдеринен түрдүү мезгилдерде өздөштүрүлүшүнөн кабар берсе, экинчи жагынан, созулманын түрк тилдеринин кыртышында келип чыккандыгынан кабар берет.

*oγu→**оо**: *эск. монг.* boγurčay (~boγursaγ), *халх.* бо:рцог, *бур.* бо:рсог «печенье, лепешка» [ЭСМЯ I 95]; *эск.калм.* бо:рцог, *калм.* бо:рцг “кусочки теста, жареные в жиру” [Номинханов, 1975:157]; *сал. чаг.* boγursaγ; *сой.* бо:рзак; *өзб.* богирсак “хворост” [Räsänen, 1969:79]; *кырг.* боорсок «төрт чарчы кесилип, майга бышырылган нан» [КТТС 108]; *алт.* борсок. Түрк тилдеринде түрдүү тыбыштык түзүлүштө келиши, аталган лексеманын түрдүү мезгилдерде кабыл алынганынан кабар берет. Кыргыз тилинде созулма менен келет, алтай тилинде кыска үндүүгө өткөн.

*üge→**өө**: *эск.-монг.* köbege/ köbüge (*köbe-ge), *халх.* хөвө:, *бур.* хүбө:, *калм.* көвә «край, кромка; обшивка, кайма» [ЭСМЯ II 133]; *сал. кырг.* көбөө «тондун этек, жеңдеринин жана тери шымдын багалектеринин сыртынан тегерете карматылган анча жазы эмес кездеме же көрпө; суу жеген чуңкур»; *тел.* көбөгө «край, окраина» [Вербицкий, 2005:180]; *алт.* көбө; *хак.* көбе:, *саг.* куваа, *кыз.* хумаа; *тоф.* хөбө:, *каз.* көбә формаларында колдонулат [ЭСТЯ, 1997:80]. Түрк тилдеринде жана диалектилеринде көбөгө ~ көбөө ~ хөбөө ~ куваа ~ хумаа ~ көбө формаларында кездешиши *köbege лексемасынын монгол тилдеринен түрдүү мезгилдерде өздөштүрүлгөнүнөн кабар берет. Түрк тилдеринин ичинен хакас тилинин сагай жана кызыл диалектилеринде жоон үндүүгө өткөн.

Түрк жана монгол тилдериндеги созулма үндүүлөрдөгү жалпылыктар төмөнкүлөр: 1) созулмалардын сөздүн бардык позициясында кездешүүсү; 2) эки тилдик топто тең көпчүлүк учурда созулма үндүүлөр V+C+V тыбыштык тизмегинен өнүгүп чыккан; 3) түрк жана монгол тилдеринде мындай тыбыштык комплекстер өнүгүүнүн түрдүү баскычтарында турушат.

5.2. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы созулма үндүүлөр. Иран тилдеринин ичинен түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине перс адабий тилинин тийгизген таасири чоң. Перс тилинин тарыхы үч мезгилге ажырайт: байыркы перс тили, орто перс тили жана жаңы перс тили. Байыркы перс тилиндеги үндүүлөрдүн сандык белгиси боюнча корреляциясы орто перс тилинде сакталган: а-ā, и-ī, у-ū. Орто перс тилинде байыркы дифтонгдордун [ай] > [ē], [ау] > [ō] созулма үндүүлөргө өтүшү байыркы вокалдык системанын өзгөрүшүнө негиз болгон. Ошентип, орто перс тилинде 8 фонема болгон: созулмалар – [ā], [ī], [ū], [ō], [ē], кыска үндүүлөр – [a], [i], [u]. Жаңы перс, pārsī-yi dāgī же перс-тажик тилинде вокалдык системанын үн узундугу боюнча фонологиялык корреляциясы сакталуу менен, орто перс тилинде башталган дифтонгдордун монофтонгдошуусу аяктаган.

Азыркы перс тилинин вокалдык системасы сапаттык жактан өзгөрүүгө учураган. Үндүүлөр үн узундугу боюнча эки типке ажырайт: 1) созулма (туруктуу) үндүүлөр – [ā], [ī], [ū]; 2) кыска (туруксуз) үндүүлөр – [ə], [e], [o]. Созулмалар кыска үндүүлөрдөн айырмаланып, чыңалуу менен айтылгандыктан, басым түшпөгөн учурда да үндүн узундугун жоготпойт [Рубинчик, 1960:23]. Ошол себептен перс тилинде созулмалар – туруктуу, кыска үндүүлөр – туруксуз үндүүлөр деп да аталат. Үндүүлөрдүн туруктуулугу үн узундугуна гана эмес, алардын сапатына да таасирин тийгизет. Созулма үндүүлөр сөздөгү ээлеген фонетикалык позициясынан көз карандысыз фонемалык дифференциалдык белгилерин сактаса, кыска үндүүлөр комбинатордук фонетикалык шарттарга ылайык өзгөрүп турат.

Үндүүлөрдүн сапаттык мүнөздөмөсү боюнча тажик тилиндеги үндүүлөр перс-тажик адабий тилине жакын. Тажик тилинде 6 үндүү анын ичинде: [a], [i], [u] – туруксуз, [ē], [ō], [ū] – туруктуу үндүүлөр. Тажик тилинде перс-тажик адабий тилиндеги 8 үндүү сапаттык жагынан окшош, бирок үн узундугу боюнча өзгөчөлөнгөн үндүүлөрдүн биригишинен 6 үндүүгө кыскарган [Ефимов, Расторгуева, 1982:22-23].

Иран тилдери менен азыркы кыргыз тилдеринде үндүүлөр системасы, анын ичинде созулмалар сан жагынан бирдей эмес. Азыркы кыргыз тилинде – 6 созулма үндүү болсо, перс, тажик тилдеринин вокалдык системасында 3 созулма (туруктуу) үндүү бар. Ошондон улам иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташып өздөштүрүлгөн.

5.2.1. Перс адабий тилиндеги этимологиялык созулма үндүүлөрдүн кыргыз тилиндеги субституциясы бөлүмүндө [ā], [ū], [ī] созулма үндүүлөрүнүн кыргыз тилине өздөштүрүлгөн учурда келип чыккан фонетикалык кубулуштар изилденди.

1. Перс адабий тилиндеги [ā] созулмасы эриндешип айтылат, басым түшпөгөн учурда да кыскарбайт, тажик тилиндеги [ô] туруктуу үндүүсүнө, кээде [a] туруксуз үндүүсүнө дал келет [Расторгуева, 1990:56].

а) Сөз башында: [ā] созулма үндүүсү оозеки кепте сөз башында келгенде [н] жана [м] тыбыштарынын алдында [y̆] созулмасына өтүп айтылат. Иран сөздөрү көпчүлүк учурда кыргыз тилине оозеки кеп аркылуу өздөштүрүлгөндүктөн, мындай позициялык өзгөрүү кыргыз тилинде да сакталган. Бирок кабыл алган тилдин ички мыйзамдарына ылайык, артикуляциялык мүнөздөмөсү боюнча [y̆] фонемасына жакын [ō] созулмасына өткөн: *п.* آمد [āmэд] «ийгилик, жолу болуу»; *кырг.* оомат “оңтойлуу жакшы убак” маанисин берет; *сал. өзб.* омад.

б) Сөз ортосунда: [ā] созулмасы сөз ортосунда келгенде, кыргыз тилинде [aa] созулмасына өтөт: *п.* پروانه [первāнэ] “көпөлөк”; *сал. таж.* парвона; *кырг.* барбаана “көпөлөк, жетим көпөлөк”; *сал. өзб.* парвона, *уйг.* پەرۋانە [пэрванэ]; *п.* دانشمند [дāнишменд] 1) «окумуштуу», 2) «акылман»; *сал. таж.* дōнишманд; *кырг.* даанышман «акылман, көсөм, кеменгер» семалары белгилүү; *сал. каз.* данышпан, *өзб.* донишманд 1) «окумуштуу», 2) «акылман»; *уйг.* دانشمند [данишмән]; *п.* ناخوش [нā-хош] 1) “ооруп калуу, сыркоолуу”, 2) “жагымсыз”; *сал. таж.* нэхуш; *кырг.* ноокас/оокас “оору, оорулуу” маанисинде өздөштүрүлгөн. Кыргыз тилинде ноокас/оокас варианттарында колдонулушу байыркы түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшү менен байланышкан. Анткени түрк тилдеринин табиятында сөз башында [н] келишине жол берилген эмес, негизинен өздөштүрүлгөн сөздөрдө гана кезигет. Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинин айрым говорлорунда сакталган. *Сал. каз.* наукас “оорулуу, сыркоолуу”, *өзб.* 1) “пас, адамгерчиликсиз (адам жөнүндө)”, 2) “жакшылыкты билбеген”, 3) “сараң”.

в) Сөз аягында: *п.* خدا [ходā] «кудай»; *сал. кл. п.* худāй, худā, *таж.* хода; *кырг.* кудаа//кудай фонетикалык дублеттеринде өздөштүрүлгөн; *сал. каз.* кұдай, *өзб.* худо, *уйг.* خدا [худа].

2. Перс адабий тилиндеги [y̆] фонемасы түпчүл, жогорку көтөрүңкү, эринчил, туруктуу үндүү. Басым түшпөгөн муунда азыраак чыңалуу менен айтылганына карабастан, фонемалык сапатын жоготпойт [Рубинчик, 1960:22]. [y̆] созулмасы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, өзүнүн этимологиясын сактайт же [өө] созулмасын берип калат: *п.* دوتار [дўтар] “дутар”; *сал. таж.* дутар; *кырг.* дутар // дуутар фонетикалык дублеттеринде кездешет; *сал. каз.* дутар, *өзб.* дотор, *уйг.* دوتار [дутар]; *п.* كودك [кўдэк] 1) «бала», 2) эркек бала, жаш жигит; *сал. таж.* кудаки; *кырг.* көөдөк “мактанчаак, көтөрүлмө, алаңгазар” маанисинде колдонулуп, кодик “эшектин баласы” сөзү менен бир уяны түзөт; *сал. каз.* көдек 1) “эшектин баласы”, 2) “эч нерсени түшүнө элек бала, өспүрүм”.

3. Азыркы перс тилинде [й] созулмасы [и] кыска үндүүсүндөй артикуляцияланганына карабастан, өзүнүн фонемалык сапатын жоготпойт. [й] созулмасы катышкан сөздөр кыргыз тилинде [и] же [е], айрым учурда үндөштүк мыйзамына ылайык [ү] кыска үндүүсүн берип калат: *п.* فارسی [фāрсй] «фарси» - *кырг.* «перс//фарси»; *п.* تيشه [тйшә] «топор» - *кырг.* теше; *п.* اميد [умид] «надежда» - *кырг.* үмүт ж.б.

Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы үндүүлөрдүн баары эле созулмалуулугун сактаган эмес: *п.* آفتاب [āфтāб] «күн» – *кырг.* аптап, *п.* استا [устā] «мастер» - *кырг.* уста, *п.* زردآلو [зердālū] «өрүк» - *кырг.* 1) «өрүктүн бир сорту», 2) Зардалы (жердин аталышы) ж.б.

5.2.2. Перс адабий тилиндеги тыбыштык тизмектердин кыргыз тилиндеги трансформациясы. Бул бөлүмдө кыргыз тилинде созулма үндүүгө өткөн перс адабий тилиндеги тыбыштык тизмектердин он модели аныкталды. Перс тилиндеги мындай моделдер курамында созулма үндүүлөрдүн келиши өзгөчөлөнөт, ошондой эле оошкондо өзүнүн сандык сапатын сактабастан, тыбыштык тизмектер менен карым-катышта кыргыз тилинин ички мыйзамдарына ылайык созулмага өткөн.

1. Перс адабий тилиндеги [ā] созулмасы көмөкөйчүл [◌] үнсүзү менен катар келгенде, кыргыз тилинде [aa], [өө], кээде [ээ] созулмаларына оошот:

а) [ā+◌]→[aa]: *п.* شاه [шāh] “падыша, монарх”; *сал. таж.* шōх; *кырг.* шаа // шад фонетикалык дублеттеринде колдонулат; *сал. каз.* шах, *өзб.* шах, *уйг.* شاه [шах]; *п.* شاهباز [шāh-бāз] «ылаачын, шумкар»; *сал. таж.* шохин; *кырг.* шаабаз.

б) [ā+◌]→[өө]: *п.* گناه [гонāh] “айып, күнөө”; *сал. кл.п.* гунаh, *таж.* гунах; *кырг.* күнөө “айып, кылмыш; жазык”; *сал. каз.* күнә, *өзб.* гунох, *уйг.* گونا [гунах]; *п.* بیگناه [би-гонāh] “күнөөсү жок, бейкүнөө”; *сал. таж.* бегуноh; *кырг.* бегүнөө // бейгүнөө // бейкүнөө фонетикалык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* бейкүнә, *өзб.* бегунох, *уйг.* بیگونا [бигуна].

в) [ā+◌]→[ээ]: *п.* گاه [gāh] 1) учур, айрым учурда 2) орун; *сал. таж.* гох; *кырг.* кээ “айрым, кайсы бир”, кээде // кээ-кээде “айрым учурда” маанилери белгилүү; *сал. каз.* кей, *өзб.* гох-гох // гохо, *уйг.* گاه [гах].

2. [ū] созулмасы көмөкөйчүл [◌] үнсүзү менен катар келгенде, кыргыз тилинде [өө] жана [оо] созулмаларына өтөт: *п.* گۆهر [gūhәр] “баалуу асыл таш”; *кырг.* көөр // каухар “кымбат баалуу таш”; *сал. өзб.* кавхар.

3. [й] + көмөкөйчүл [◌] + [ū] тыбыштык тизмектери кыргыз тилинде [өө] тыбышын берет: *п.* بيهوده [биhуде] “бөөдө, бекерге, курулай”; *сал. таж.* беxуда; *кырг.* бөөдө “бекерге, курулай”; *сал. өзб.* беxуда, *уйг.* بيهۇده [бихудә].

4. [ә] кыска (туруксуз) үндүүсү менен көмөкөйчүл [◌] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [aa] фонемасын берет: *п.* شهر [шәhr] “шаар”; *сал. кл. п.* шахр, *таж.* шахр; *кырг.* шаар; *сал. каз.* шаһар, *өзб.* шахар, *уйг.* شههر [шәһәр]; *п.* زهر [zahp] 1) «уу», 2) «кайгы; ачуу, каар»; *сал. кл. п.* захр,

таж. захр; кырг. заар 1) «уу», 2) «ачуу, каар» маанилери бирдей колдонулат; сал. каз. заһар, өзб. захар, уйг. زەھەر [зəһәр].

Тилдик фактылар көрсөткөндөй, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн баары фонетикалык жактан бирдей өзгөрүүгө учураган эмес. Алардын айрымдары кыргыз тилинин ички мыйзамына ылайык фонетикалык жактан трансформацияланса, айрым сөздөр түпкү тилдеги турпаты менен кабыл алынган.

5.3. Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулма үндүүлөр.

Араб адабий тилинде үч кыска [а, и, у] жана үч созулма [аа, ии, уу] үндүү бар. Араб жазуусунда үнсүздөр жана созулма үндүүлөр гана тамга менен белгиленип, түрдүүчө окуудан качуу үчүн гана кыска үндүүлөр сап астында жана сап үстүндө “характертер” деп аталган кошумча белгилер менен берилет. Араб тилиндеги үндүүлөр кыргыз тилинен айырмаланып, үнсүздөрдүн айтылышына таасирин тийгизбейт. Сөздөгү позициясына карай кээде үндүүлөр өзүнчө фонема катары келсе, айрым учурда катар келген үнсүздөрдүн мүнөзүнө жараша үнсүз тыбыштын варианты болуп айтылат [Ковалев, Шарбатов, 1998:6].

Фонемалык курамдын туруктуулугун, тилдин башка деңгээлдерине салыштырмалуу жай өзгөрүүгө учураарын тышкы субституциядан, тагыраак айтканда, кабыл алган тилдин табиятына туура келбеген тыбыштардын ылайыкташып алмашуусунан байкоого болот. Л. Блумфилдин пикири боюнча, „тил белгилүү фонемалык курамга гана таянып, чектелген фонетикалык системанын чегинде гана аракеттенет“ [Блумфилд, 1968:390]. Демек, тилде жагымдуу позициялык шарт түзүлгөн учурда да, өзүнөн өзү жаңы тыбыш келип чыкпайт. Теги, тыбыштык түзүлүшү таптакыр башка араб тилиндеги сөздөр тилдин ички мыйзамдарына ылайык кыргыз тилинин фонетикалык турпатына ылайыкташып өздөштүрүлгөн. Араб сөздөрүнүн фонетикалык трансформациясы кыргыз тилинин негизги фонетикалык мыйзамдарын чагылдырат, аны араб тилиндеги созулмалардын кыргыз тилиндеги субституциясынан, дифтонгдордун кыргыз адабий тилинде созулма менен, ал эми түштүк-батыш диалектисинде дифтонг менен берилишинен, аналогия мыйзамынын негизинде тыбыштык тизмектердин созулмага өтүшүнөн, интервокалдык абалдагы көмөкчүл жана түпчүл үнсүздөрдүн сыйлыгышып түшүп калуусунан көрүүгө болот.

5.3.1. Араб тилиндеги этимологиялык созулма үндүүлөрдүн кыргыз тилиндеги субституциясы бөлүмүндө араб тилиндеги созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдүн кыргыз тилине өздөштүрүлгөндөгү өзгөчөлүктөр изилденди.

1. Араб тилинде этимологиялык кыска, кең [а] үндүүсү тарыхый жактан хамза [ء] (байланыштыргыч үнсүз) менен жанаша келсе, созулмага өткөн [Кяmileв, 1968:30]. [а+ء] тизмегинин трансформациясын В. С. Сегаль

төмөнкүчө негиздейт: “...что же касается широкого гласного [а], то он характеризуется наличием единственного артикуляторного фокуса, образуемого фонирующими голосовыми связками. Сужение этого фокуса ведет к связочной смычке (“хамза”), которая реализуется с различной степенью полноты. Следовательно, единственным фонетически родственным неслоговым элементом в сочетании [а+?] в арабском языке может быть только “хамза” [Сегаль, 1965: 454-455]. Мындай позициядагы созулмалар кыргыз тилине өздөштүрүү процессинде фонетикалык жактан өзгөрбөстөн, фонемалык касиетин сактап калган: *ар.* تَائِيْر [та'сирун] “таасир, таасирленүү”; *кырг.* таасир; *сал. өзб.* та'сир, *каз.* тасир, *уйг.* تەسىر [тәсир]; *ар.* جَفَاء [джафа] 1) “одонолук”; 2) катуулук, каардуулук; *кырг.* жапаа “кысым, ыза көрүү” семантикасында колдонулат. Кыргыз тилине тыбыштык жактан ылайыкташкан, курамындагы созулма үндүү өзгөрүүсүз сакталган; *сал. каз.* жәбир-жапа “таарыныч жана ыза”, *өзб.* жафо, *уйг.* جاپا [жапа] ж.б.

2. Байыркы семит тилдеринде алиф [ʾ] үнсүз тыбышты билдирген. [ā < аʿ] позициясында байланыштыргыч үнсүздү гана эмес, созулманы билдирүүдө колдонула башташы алифтин функциясын кеңейткен. Араб орфографиясында [ʾ] [ā] созулмасынын универсалдык белгисине айланып, фонетикалык жактан кош мааниге ээ болгон: 1) [ʿ] байланыштыргыч үнсүздүн белгиси; 2) [ā] созулманын белгиси [Сегаль, 1965:456]. Араб тилиндеги мындай позицияда келген созулма үндүүлөр кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган эмес: *ар.* مُرَاد [мураад] “каалоо, ниет”; *кырг.* мураа//мурааз//мурат фонетикалык варианттарында колдонулат; *сал. каз.* мұрат, *өзб.* мурод, *уйг.* مورات [мурат]; *ар.* مُسَافِر [мусаафир] “саякатчы, жолоочу”; *кырг.* мусаапыр; *сал. каз.* мүсәпир, *өзб.* мусофир, *уйг.* موساپير [мусапир].

3. Араб тилинен созулма [ū] катышкан сөздөр өтө аз санда кабыл алынган. Кыргыз тилине өздөштүрүү процессинде өзгөрүүгө учураган эмес, айрым учурда гана артикуляциялык жактан жакын эринчил [ō] созулмасына өткөн: *ар.* ضُرُورَةٌ [саруурат] “зарылдык, керектик”; *кырг.* саруурат; *саруурат* болдум Эрмекке, сагындым аны көрмөккө [Юдахин, II:138]; *ар.* طَاوُوس [таавус] “павлин”; *кырг.* тоос; *сал. каз.* тауыс, *өзб.* товус, *уйг.* تاۋۇس [тавус].

4. Сөз аягындагы [и] тыбышынын созулма [ā] болуп айтылышы араб тилинде гана учураган өтө сейрек көрүнүштөрдүн бири. Мындай лексемалар кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө [ō] созулмасын, кээде сандык жактан айырмаланган [а] фонемасын берет: *ар.* دَعَا [да'ва] “доо, доолашуу”; *кырг.* доо; *сал. каз.* дау, *өзб.* да'во, *уйг.* دەۋا [дава]; *ар.* مُوسَى [мūsā] *энч. ат.* Муса//Моисей; *кырг.* Муса; *сал. каз.* Мұса, *өзб.* Мусо, *уйг.* موسا [Муса].

Араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы үндүүлөрдүн баары эле созулмалуулугун сактаган эмес. Айталы: 1) араб тилинде созулма үндүү жабык муунда кыскарып айтылган [Юшманов, 1999:32], мындай

сөздөр араб тилинде кандай айтылса, кыргыз тилине да кыска үндүү менен өздөштүрүлгөн: *ар.* قاض [kāz(ын)] - казы, كتاب [kitābun] – китеп, زمان [zamānun] – заман, مزاح [muzāxun] - мазак ж.б.; 2) кыргыз тилинде созулма [ии] жок болгондуктан, араб тилиндеги созулма кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө сандык өзгөрүүгө учурап, кыска [и] менен берилет: *ар.* عزيز ['azīzun] – *кырг.* азиз, *ар.* كفيل ['kafilun] – *кырг.* кепил ж.б.

Жогорудагы тилдик фактылар көрсөткөндөй, араб тилиндеги этимологиялык созулмалар кыргыз тилине созулма үндүү болуп оошкон. Араб тилинин күчтүү таасири байкалган казак, өзбек жана уйгур тилдеринде өздөштүрүлгөндөгү созулмалардын редукциясы бул тилдердин орфографиясында чагылдырылган, т.а., жазууда созулмалар белгиленбейт. Бул адабий тилге мүнөздүү, бирок диалектилерде созулма менен келген учурлары байркалат. В. Радловдун пикирине таянсак, уйгур тилинин таранчы диалектисинде перс тилинен кирген сөздөрдө созулмалардын сакталган: падишā „царь“, hāmrah „спутник“ [Кара: Трофимов, 1991:89]. Мындай өзгөчөлүк азербайжан тилине да мүнөздүү: ālim „ученый“ [Севортян, 1955:51].

Араб тилиндеги этимологиялык созулма үндүүлөрдүн сөздүн курамындагы жети позициясы аныкталып, алардын фонетикалык субституциясы кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарынын негизинде ишке ашары далилденди. Араб сөздөрүндөгү этимологиялык созулмалар Орто Азия ареалындагы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилинде сандык белгисин сактап өздөштүрүлгөн.

5.3.2. Араб сөздөрүндөгү тыбыштык тизмектердин кыргыз тилиндеги трансформациясы. Бул бөлүмдө кыргыз тилинде созулма үндүүгө өткөн араб тилиндеги тыбыштык тизмектердин он жети модели аныкталды.

1. [°+°] фатха [°] жана көмөкөйчүл [°] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [aa] созулмасына өткөн: *ар.* فَهْم [faḥm] 1) “түшүнүк”, 2) “акыл, билүү”; *кырг.* баам; *сал. өзб.* фахм; *ар.* فَهْر [kaḥr] 1) “багынуу, баш ийүү”, 2) “күчкө салуу”, 3) “капа кылуу”; *кырг.* “каар” семантикалык жылышууларга учурап, 1) “ачуу”, 2) “кордук, кыйынчылык” маанилеринде колдонулат; *сал. каз.* kaḥar, *уйг.* قەھەر [кэхэр]. [°+°] комбинациясы гагауз тилинде да [aa] созулмасына өткөн, бирок туруктуу эмес. Эгерде мүчө уланса, түпкү тилдеги (араб тили – *авт.*) баштапкы [a+h] калыбына келет: сабаһа “к утру”, аллаһым “боже мой” ж.б. [Покровская, 1964:32]. Айрым учурда [oo] фонемасын берет: *ар.* دَهْر [doḥur] 1) “эпоха, мезгил, заман”; 2) “тагдыр, жазмыш”; *кырг.* доор “эпоха, мезгил, заман” семантикасы белгилүү; *сал. каз.* дәір, *өзб.* давр, *уйг.* دەۋر [довр].

2. [ح+◌] фатха [◌] жана түпчүл [ح] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, созулма [aa] өткөн: *ар.* قَحْطُ [кахт] 1) “куркакчылык”, 2) “ачарчылык”; *кырг.* каат; *сал. каз.* қат, *уйг.* قەھەت [кәхәт].

3. [◌+◌◌] касра [◌], көмөкөйчүл [◌] жана фатханын [◌] айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, [aa] созулмасына өткөн: *ар.* جَهَّة [джеһәт] “тарап, жак, багыт”; *кырг.* жаат; *сал. өзб.* жиҳат, *уйг.* جەھەت [жәхәт].

4. [◌+ح+◌] фатха [◌], түпчүл [ح] жана фатханын [◌] айкашында түпчүл [ح] түшүп калып, [aa] созулмасына трансформацияланган: *ар.* سَحْرُ [сәһәр] “таң, таң алды”; *кырг.* заар//саар; *сал. каз.* сахар, *өзб.* саҳар, *уйг.* سەھەر [сәхәр]; *ар.* مَحَلَّة [мәхәлле] 1) “лагерь”, 2) “квартал”; *кырг.* “мәэлә” локалдык мүнөзгө ээ, “квартал” маанисинде колдонулат; *сал. өзб.* маҳалла, *уйг.* مەھەللە [мәхәлла]; *ар.* مَحَلُّ [махалл] “учур, маал”; *кырг.* маал; *сал. өзб.* маҳал, *уйг.* مەھەل [мәхәл].

5. [◌+و] вав жана көмөкөйчүл [◌] фонемасынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [өө] созулмасына өткөн: *ар.* مَكْرُوْه [мә'круһ] 1) “жаман, начар”, 2) *дин.* “кабыл алынбаган, уяткарылган”; *кырг.* “макүрөө” диний түшүнүк боюнча колдонууга болбогон нерселерге карата айтылат; *сал. каз.* мәкрүк, *уйг.* مەكرۇ [мәкру].

6. Айрым учурда араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн курамындагы [◌+ب] тыбыштык айкалышы кыргыз тилинде созулма үндүүгө трансформацияланган: *ар.* طَبْلُ [табл] “доол, барабан”; *кырг.* доол; *сал. каз.* дабыл, *өзб.* довул, *уйг.* داۋۇل [давул]; *ар.* طَبِيبُ [табиб] “доктор, дарыгер”; *кырг.* табып//таап фонетикалык дублеттеринде колдонулуп, “сыркоо адамдын тамырын кармап дарылоочу адамга” карата айтыла; *сал. өзб.* табиб.

Араб сөздөрүндөгү тыбыштык тизмектер кыргыз тилинде буга чейин эле белгилүү болгон моделдин негизинде фонетикалык жактан трансформацияга дуушар болуп, созулма үндүүгө өткөн. Ал эми кең же кууш созулмага өтүшү көмөкөйчүл же түпчүл үнсүзгө препозициялык абалда турган үндүүнүн сапаттык белгилеринен көз каранды болгон.

КОРУТУНДУ

Азыркы кыргыз тилинин фонетикалык системасы байыркы кыргыз тилиндеги формалардын өнүгүп-өзгөрүүсүнүн натыйжасы экендигин созулма үндүүлөрдүн эволюциясы жана келип чыгуу механизмдери айкын көрсөттү. Изилдөөдө талданган лингвистикалык материалдар төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга негиз болду:

1) Алтаистиканын алкагынан алып караганда, түрк тилдериндеги созулмалар боюнча алгачкы изилдөөлөр синхрондук өңүттөн жүргүзүлгөн. Европа окумуштууларынын тилдик салыштырууларындагы тарыхый принцип эмпирикалык мүнөзгө ээ болгонуна карабастан, алар түрк тилдериндеги үндүүлөрдүн сандык оппозициясын байыркы кубулуш катары таанышкан. Мындай лингвистикалык байкоолор түрк тилдериндеги созулма

үндүүлөрдү генезиси боюнча байыркы жана кийинки созулмалар деп жиктөөгө негиз болгон. Алтай бүлөсүнө кирген монгол тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн табияты, келип чыгуу механизмдери бир топ терең иликтенсе, түркологияда анын ичинде кыргыз тил илиминде ар тараптан изилдөөнү талап кылган өзөктүү маселелердин бири экендиги белгилүү болду.

2) Созулма үндүүлөр подсистемасынын калыптанышына кабатталып келген бир катар фонетикалык мыйзамдар таасирин тийгизген. Тилдин тыбыштык структурасындагы бир өзгөрүү экинчи бир жаңы өзгөрүштүн башталышына негиз болгон, айталы, сөздүк басымдын акыркы муунга жылып кетиши бошоң позициядагы интервокалдык уяң үнсүздүн түшүп калышы же вокалдашуусу менен коштолсо, экинчиден, бул уяң үнсүздүн үндүүгө жакындыгы, артикуляциялык жактан өзүнөн кийинки үндүүгө карама-каршы келбегендиги көмөк көрсөткөн. Бир жагынан интервокалдык үнсүздүн түшүп калышы жана эки үндүүнүн биригиши сөздү же муунду айтуудагы тилдик үнөмдөөгө багытталса, экинчи жагынан, бошоң позициядагы интервокалдык үнсүздүн түшүп калышы бир катар түрк тилдерине орток фонетикалык мыйзам мүнөзүнө ээ болуп, тилдеги кийинки созулмалардын келип чыгышына себеп болгон. Мындай фонетикалык өнүгүү биринчи уңгунун (/уңгу сөз) чегинде жүрсө, кийинчерээк аналогия мыйзамына ылайык мүчөлөрдө ишке ашкан.

3) Түрк баба тилиндеги “дифтонгдордун монофтонгдошуу ↔ монофтонгдордун дифтонгдошуу” эки тараптуу процесси түрк тилдеринин эволюциясынын бардык этаптарында үндүүлөрдүн сандык оппозициясынын болгондугунун бир далили катары кызмат.

4) Азыркы кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин обочолонгон говорлорундагы байыркы тыбыштык тизмектердин дифтонг, трифтонг, кээде созулма үндүүгө өтүп колдонулушун байыркы тыбыштык системадан мурас калган фонетикалык факты же кубулуш катары кабылдоого болот.

5) Монгол, иран жана араб тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында келип кирген этимологиялык созулмалар жана дифтонгдор кыргыз тилинин фонетикалык структурасына ыңгайлашкан, ал эми тыбыштык тизмектер (созулмалар келип чыккан моделдер) кыргыз тилинде аналогия мыйзамына ылайык созулма үндүүгө трансформацияланган. Иран, араб сөздөрүнүн курамындагы созулмалар келип чыккан моделдерде интервокалдык үнсүз сыйлыгышып түшүп калып, анын ордунда кыска тыным же хиатус калган. Убакыттын өтүшү менен хиатус жоюлуп, эки үндүүнүн биригип, созулмага өтүшүнө шарт түзүлгөн. Бул кыска тыным дайыма эле таптакыр жоюлуп кеткен эмес, өзгөчө араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү созулмаларды айтканда эки үндүүнүн ортосундагы тыным тил ээсинин кебинде азыркы учурда да байкалат.

**Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин
тизмеси:**

1. Каратаева, С. К. Кыргыз тилинин тарыхынын айрым маселелери [Текст] / С. К. Каратаева // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». 3-чыгарылыш. -2011. -93-98-б.
2. Каратаева, С. К. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кыргыз тилиндеги фонетикалык модификациясы [Текст] / С. К. Каратаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2020. -№3. -С. 189-193. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44066665>
3. Каратаева, С. К. Араб сөздөрүнүн кыргыз тилиндеги фонетикалык адаптациясы [Текст] / С. К. Каратаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2020. -№8. -С. 248-251. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45620375>
4. Каратаева, С. К. Морфемалардын чектешкен жеринде келип чыккан созулма үндүүлөр [Текст] / С. К. Каратаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2020. -№8. -С. 255-260. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45620371>
5. Каратаева, С. К. Сөздүн морфологиялык структурасынын өзгөрүшүнөн келип чыккан созулмалар [Текст] / С. К. Каратаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2020. -№8. -С. 229-234. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45620371>
6. Каратаева, С. К. К ареалу распространения этнонима «кыргыз» [Текст] / С. К. Каратаева // Отан тарихи. Етнология жане антропология. Казахстан. -Алматы. 2015.
7. Каратаева, С. К. Кыргыз тилиндеги эмфазалык созулмалар [Текст] / С. К. Каратаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2020. -№3. -С.194-198. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44066666>
8. Каратаева, С. К. XIX к. таандык дипломатиялык каттардын тилдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / С. К. Каратаева // Кыргыз тили жана адабияты: Окутуунун инновациялык технологиялары. -2016. -№1. -С.33-37. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44716950>
9. Каратаева, С. К. Фонетическое освоение арабских слов с долгими гласными в тюркских языках [Текст] / С. К. Каратаева // Бюллетень науки и практики. Т. 7. -№2. 2021. –С.417-426. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44773499>
10. Каратаева, С. К. Енисейская письменность как исторический источник в изучении киргизского языка [Текст] / С. К. Каратаева // Бюллетень науки и практики. -2021. Т. 7. -№4. –С.458-464. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45658745>
11. Каратаева, С. К., Абдырахманов, Т. А. «Манас» эпосунун контенти кыргыз тарыхынын өнүгүү этаптарынын маалыматтамасы катары [Текст] / С. К. Каратаева, Т. А. Абдырахманов // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». Атайын чыгарылыш. -2019. -51-58-бб.

12. Каратаева, С. К. Түрк тилдериндеги дифтонгдордун изилденишинин айрым маселелери [Текст] / С. К. Каратаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2021. -№2. –С.296-301. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47228404>
13. Каратаева, С. К. Түрк тилдериндеги дифтонгдордун изилденишинин айрым маселелери [Текст] / С. К. Каратаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2021. -№2. –С.296-301. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47228404>
14. Каратаева, С. К. Түрк тилдеринде байыркы созулмалардын дифтонгдошуусу [Текст] / С. К. Каратаева // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». -2022. –№2. –С. 30-35. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49312590>
15. Каратаева, С. К. Кыргыз тилиндеги позициялык созулмалар [Текст] / С. К. Каратаева // Alatoo Academic Studies. -2022. -№3. –С.130-137. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49822398>
16. Каратаева, С. К. Монгол тилдериндеги түрк сөздөрүнүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / С. К. Каратаева // И. Арабаев ат. КМУнун «Жарчысы». -2022. –№3. –С. 257-263. <https://elibrary.ru/item.asp?id=49805032>
17. Каратаева, С. К. Трансформация звуковых комплексов v+c+v из монгольских языков в тюркских языках [Текст] / С. К. Каратаева // Бюллетень науки и практики. Т. 9. -№3. 2023. –С.493-500. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50403835>
18. Каратаева, С. К. Созулмалардын келип чыгышындагы фонетикалык кубулуштар [Текст] / С. К. Каратаева // Ж.Баласагын ат. КУУнун “Жарчысы”. -2022. -№4(112). -168-174-б.
19. Karataeva, S. K., Semiz, K. Structural and Phonetic Transformation of Iranian loanwords in the Turkic Languages of Central Asia [Text] / S. K. Karataeva, K. Semiz // Res Militaris. -2022. Vol.12, -No 6. -P. 2670-2680. <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/4188/3213>
20. Каратаева, С. К. Созулма үндүүлөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери [Текст] / С. К. Каратаева // Ж. Баласагын ат. КУУнун “Жарчысы”. -2022. -№4 (112). -163-168-б.

Каратаева Сонайым Кубатбековнанын “Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы (үндүүлөр системасы)” деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *созулма үндүү, байыркы созулма, кийинки созулма, түрк баба тили, кыргыз тобу, монофтонг, дифтонг, трифтонг, дифтонгдошуу, монофтонгдошуу, вокалдашуу, фонетикалык мыйзам, модель, тыбыштык тизмек.*

Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдеринин, өзгөчө кыргыз тилинин фонетикалык системасындагы созулма үндүүлөр.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы өзөктүү проблема катары созулма үндүүлөрдүн жаралышындагы негизги лингвистикалык диахрондук фонетикалык процесстер, механизмдер жана алардын табияты.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы байыркы жана кийинки созулмалардын жаралышындагы негизги диахрондук процесстердин мыйзамченемдүүлүктөрүн, механизмдерин аныктоо. Созулма үндүүлөрдү диахрондук өңүттөн өнүгүшүн изилдөө аркылуу кыргыз тилинин тыбыштык системасынын калыптаныш тарыхын фрагментардык эмес, бүтүн бир система катары калыбына келтирүү.

Изилдөөнүн методдору. Иште сыпаттама, жалпылоо, интерпретациялоо, моделдештирүү, аналогия, трансформация, анализ жана синтез, индукция, дедукция, структуралык, этимологиялык метод өндүү бир катар универсалдуу методдор, о.э. тектештирме-тарыхый, ареалдык лингвистика жана этнолингвистикалык методдор, функционалдык методиканын алкагында колдонулуучу дистрибутивдик, семантикалык анализ жүргүзүү атайын методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана алардын жаңылыгы катары түркологияда биринчи ирет созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү иргеп алууда мезгилдик жана мейкиндик жактан кеңири алкактын, т.а., кыргыз адабий тили жана анын диалектилери, анын ичинде Памир, Жерге-Тал, Заамин, Баткен, Чаткал говорлорунун фактылары, байыркы, орто түрк жазма эстеликтеринен, түрк тилдеринин байыркы кыргыз тобуна кирген алтай, тува, хакас, шор, тофалар тилдеринен, ошондой эле монгол (халха-монгол, бурят, калмак тилдери), иран (перс адабий, тажик тилдери) жана араб тилдеринен алынган лингвистикалык материалдардын камтылышын белгилөөгө болот.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөдө алынган жыйынтыктардын кыргыз тилинин, жалпы тектеш түрк тилдеринин тарыхый грамматикасын түзүүдө өтө зарыл материал боло алгандыгы аны лингвистиканын алкагынан алда канча кеңири кароого мүмкүндүк түзөт. Ошону менен бирге изилдөөнүн натыйжаларын “Кыргыз тилинин тарыхы”, “Түрк тилдеринин тектештирме-тарыхый грамматикасы” жана “Кыргыз тилинин тарыхый грамматикасы” боюнча лекциялык курстарды түзүүдө жана окутууда колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Каратаевой Сонайым Кубатбековны на тему “Историческая фонетика кыргызского языка (система гласных)”, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: *долгий гласный, первичная долгота, вторичная долгота, пратюркский язык, кыргызская группа, монофтонг, дифтонг, трифтонг, дифтонгизация, монофтонгизация, вокализация, фонетический закон, модель, звуковое сочетание.*

Объект исследования – долгие гласные в фонетической системе тюркских языков, в том числе кыргызского языка.

Предмет исследования – основные лингвистические, диахронические фонетические процессы, механизмы происхождения долгих гласных, являющихся ключевой проблемой исторической фонетики кыргызского языка.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в выявлении диахронических процессов, закономерностей, механизмов, способствующих образованию первичных и вторичных долгих гласных в исторической фонетике кыргызского языка. Путем исследования вопросов развития долгих гласных с диахронического аспекта, восстановление истории формирования звуковой системы кыргызского языка как целостной системы.

Методы исследования. В ходе исследования использовались такие универсальные методы, как описание, обобщение, интерпретация, моделирование, аналогия, трансформация, анализ и синтез, индукция, дедукция, структурный и этимологический методы. Также были использованы специальные методы, такие как сравнительно-исторический метод, методы ареальной лингвистики, этнолингвистики, метод дистрибутивного и семантического анализа, применяемые в рамках функциональной грамматики.

Научная новизна результатов исследования заключается в том, что впервые в области тюркологии в качестве объектов исследования были выбраны слова, с долгими гласными в составе, относящиеся кыргызскому литературному языку и его диалектам, в частности, языковые факты, характерные памирскому, джергетальскому, заминскому, баткенскому, чаткальскому говорам. Анализированы языковые материалы, взятые из древних и средневековых тюркских письменных памятников, алтайского, тувинского, шорского, тофаларского языков, входящих в кыргызскую группу, а также из монгольского (халха-монгольского, бурятского, калмыцкого), иранского (персидского литературного языка, таджикского) и арабского языков.

Область применения. Результаты, выводы, полученные от исследования, могут найти свое применение, прежде всего, в составлении исторической грамматики кыргызского языка и других тюркских языков в целом. Вместе с тем результаты данного исследования могут использоваться в качестве теоретических материалов в процессе проведения лекционных занятий по таким предметам, как «История кыргызского языка», «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» и «Историческая грамматика кыргызского языка».

RESUME

dissertation of Karataeva Sonaiym Kubatbekovna on the topic “**Historical phonetics of the Kyrgyz language (vowel system)**”, for the degree Doctor of philological sciences, in the specialty 10.02.06 - Turkic languages

Key words: *long vowel, primary longitude, secondary longitude, Proto-Turkic language, Kyrgyz group, monophthong, diphthong, triphthong, diphthongization, monophthongization, vocalization, phonetic law, model, sound combination.*

The object of the investigation is long vowels in the phonetic system of the Turkic languages, including the Kyrgyz language.

The subject of the research is the main linguistic, diachronic phonetic processes, the mechanisms of the origin of long vowels, which are the key problem of the historical phonetics of the Kyrgyz language.

Purpose of the investigation. The purpose of the dissertation work is to identify diachronic processes, patterns, mechanisms that contribute to the formation of primary and secondary long vowels in the historical phonetics of the Kyrgyz language. By researching the development of long vowels from the diachronic aspect, restoring the history of the formation of the sound system of the Kyrgyz language as an integral system.

Research methods. During the investigation universal methods as description, generalization, interpretation, modeling, analogy, transformation, analysis and synthesis, induction, deduction, structural and etymological methods were used. Special methods such as comparative historical method, methods of areal linguistics, ethno-linguistics, distributive and semantic analysis, applied within functional grammar, were also used.

The scientific novelty of the research results lies in the fact that for the first time in the field of Turkology, words with long vowels referring to the Kyrgyz literary language and its dialects, in particular, linguistic facts, characteristic of Pamir, Djerger-Tal, Zaminsk, Batken, and Chatkal were chosen, Language materials taken from ancient and medieval Turkic written monuments, Altai, Tuvan, Shor, Tofalar languages of the Kyrgyz group, as well as Mongolian (Khalkha-Mongolian, Buryat, Kalmyk), Iranian (Persian literary language, Tajik) and Arabic languages were analyzed.

Area of application. The results and conclusions obtained from the study can be used, first of all, in compiling the historical grammar of the Kyrgyz language and other Turkic languages. At the same time, the results of this investigation can be used as theoretical materials in the course of lectures on such subjects as “History of the Kyrgyz language”, “Comparative and historical grammar of Turkic languages”, and “Historical grammar of the Kyrgyz language”.

Ченеми 60x84 1/16.
Көлөмү 3 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368